

Kampen om territoriet

Å skrive dyrene inn i kulturhistorien*

Liv Emma Thorsen

Institutt for kulturstudier og orientalske språk

Universitetet i Oslo

l.e.thorsen@ikos.uio.no

Abstract

In the article the author argues that culture history must include animals and the human-animal relationship. Humans have always lived with animals, which thereby obtain a place in human existence, in social, economic, political as well as cultural life. One argument would have it that animals are a marginal group that has been neglected as an object of humanistic studies due to anthropocentrism. A second argument is that although there have been steadily declining encounters with live animals, animals are mediated in new ways. A third argument and inspiration comes from the Danish culture historian Troels-Lund (1840-1921) who in his voluminous work *Daily Life in the Nordic Countries in the 16th century* offers perspectives on animals, culture and history that can inspire scholars of today. These perspectives entail seeing the interaction between people and animals as a territorial struggle in which not only humans but also animals act as subjects. Indeed, in his writings on animals and nature, Troels-Lund reveals a critique of civilisation. He also presents reflections upon the human-animal relationship as a relation that implies sensitive tensions. Inscribing animals in culture history should imply showing historically how animals have been symbolized, pointing out the connections between representations of animals and structural power relations, and insisting upon the human-animal relationship as a lived, empirical relation.

Nøkkelord:

kulturhistorie
dyr
territorium
Troels-Lund

Mennesker kan drives til å gjøre de merkelige ting. Som å slepe ei død gaupe ut i skauen for så å skyte den. Mannen var ingen mislykket jeger, men, slik jeg leser dette, en lidenskapelig trofésamler. Han hadde først avlivet gaupa med kniv da den sto i en fangstbås for å merkes, smuglet den hjem og plassert den i fryseren, for så å legalisere byttet ved å legge skrotten ut i skogen og skyte liket etter at gaupejakten hadde startet.¹ Men så snart vi setter hode og hale på historien, fremstår dette som både en rasjonell, og kriminell, handling.

Nyheten om gaupa som ble drept to ganger er en av utallige dyrehistorier som avisene snapper opp. En avis som *Aftenposten* trykker daglig stoff hvor dyr inngår i en eller annen sammenheng. Dyr er protagonister i rørende og hyggelige nyheter, som den afrikanske løshunden som fant og tok vare på en jentebaby forlatt i skogen – en historie som viste seg å være for god til å være helt sann;² og de er følgende objekter i diskusjoner om bruk av forsøksdyr og importforbud mot kinesiske pelsprodukter. Dyr er mat;³ i verdens mest

Jeger i snø. Detalj. Pieter Bruegel d.e. 1525–1569. Kunsthistorisches Museum Wien.

avanserte svineslakteri tar roboter seg av grisene fra de ankommer til de sendes ut som kjøttvarer⁴, og de er våre konkurrenter i matfatet.⁵ Dyr er også de fremmede som lever sine hemmelige liv i naturen.⁶

Media minner oss fortløpende om disse andre. De inngår i fortellinger som vekker følelser og gir assosiasjoner til det rørende, det tragiske, det ubehagelige og det ukjente. Dyr er også objekter for handlingene våre. Vi spiser dem. Vi innlemmer dem i familien. Vi pynter oss med dem. Vi stopper dem ut. Vi bruker organene deres. Vi uttrykker noen og freder andre.

Denne artikkelen er en argumentasjon for at kulturhistorien mister en dimensjon hvis vi ikke inkorporerer dyrene og vårt forhold til dem. Dyr har inngått, og inngår, i våre liv, sosialt, politisk, økonomisk og kulturelt. Når jeg videre skal argumentere for hvorfor dyrene skal innskriveres i kulturhistorien, kan begrunnelsen, som en første refleksjon, være den samme som ble anført i 1970-årene da andre marginale grupper som kvinner og barn, ble gjort til humanistiske forskningsfelt, nemlig den at dyrene er blitt oversett og dermed uteglemt fra historien. I dyrenes tilfelle er dette en neglisjering ikke til fordel for det dominante kjønn, men for den dominante art, *homo sapiens*. Kvinnene viste at de kunne snakke for seg selv, men verken barn eller dyr er i stand til å fremstille sin egen historie.

Allerede kildesituasjonen er vrien. Som den engelske historikeren Erica Fudge konstaterer om dyr: "They do not leave documents" (Fudge 2002:5). Men om dyr ikke har etterlatt seg historikerens viktigste kilder, skriftlige dokumenter, er det en rekke andre måter å møte dem på. Ubevisst og ufrivillig har dyr etterlatt seg kilder i form av materielle rester som horn, ben, skinn, skall og liknende. Fortidens dyr finnes både som materielle levninger, og i gulnede foto-

albums, støvete protokoller og morkne brev, påpeker den amerikanske historikeren Nigel Rothfels. Og, som han understreker, dette er ikke bare sporene etter dyrene selv, men like mye etter menneskene som beundret dem, studerte dem, forsøkte å lære av dem eller som jaktet på dem og drepte dem (Rothfels 2002:6). Det dreier seg her om hva Rothfels kaller dyrs "unnatural histories", "their lives and afterlives not in their 'native haunts' but in such human environments as museums, books, circuses, and zoos" (ibid.). Rothfels har arbeidet med det han kaller eksotiske, ville dyrs "unaturlige historie", men som like gjerne kan kalles de eksotiske dyrenes kulturhistorie, lokalisert først og fremst til menasjerier, zoologiske hager, dyreparker, sirkus og zoologiske museer, et studiefelt som til nå er vist liten interesse av historisk orienterte nordiske kulturforskere som steder der mennesker og dyr møtes. De domestiserte dyrenes historie kan i enda høyere grad enn de eksotiske, ville dyrenes historie, betegnes som en unaturlig historie. Kjernen i dyrs unaturlige historie er at den er relasjonell og artsoverskridende. Når dyrene skrives inn i kulturhistorien, er det som en relasjon mellom dyret og mennesket, en relasjon som rommer en påminnelse om hva det vil si å være menneske og om at det leves andre liv parallelt med våre egne.

En neste refleksjon springer ut av eksemplene som ble presentert innledningsvis: I en tid da møter med levende dyr, især ville dyr, blir stadig færre, blir dyrene samtidig integrert i et bredt spekter av kulturelle uttrykk. I 1980 stilte forfatteren og essayisten John Berger spørsmålet: "Why look at animals?" Svaret han ga er at moderne menneskers fascinasjon for å se på dyr er en følge av at den moderne levemåten, kapitalismens kultur, har skjøvet dyr-

ene ut av vårt synsfelt. Berger omtaler dette som et historisk tap (Berger 2003 [1980]: 273). Når mennesker og dyr ikke lenger møtes i naturlige miljøer, forsøker vi på ulike vis å kompensere for tapet. Berger ser den zoologiske hagen som ett eksempel på dette og som uttrykk for dyrenes totale marginalisering. Men marginaliseringen av dyrene er mer sammensatt enn bare dette at dyrene forsvinner rent fysisk. For de forsvinner ikke like lett ut av hodene våre: De fortsetter å leve i språket og i bilder, som metaforer, metonymer, symboler og representasjoner. Mentalt er dyrene blitt innlemmet i andre kulturelle kategorier slik at selve kategorien dyr har mistet betydning, ifølge Berger. Først og fremst er de blitt opptatt i familien og i det imaginære. Via fototeknikken har de ville dyrene også mistet sin usynlighet – fortryllelsen er borte. Før kunne også dyrene observere oss, nå er det alltid vi som observerer dyrene. Som Berger påpeker: Vår kunnskap om dyr er også en maktdemonstrasjon, samtidig som denne kunnskapen viser hva som skiller oss fra dem. Derfor fjerner dyrene seg stadig lenger fra oss jo mer kunnskap vi har om dem (ibid:267). Parallelt med at de virkelige dyrene skyves ut av kulturen, har natur, og ville dyr, kommet til å stå for det motsatte av det kunstige miljøet skapt av mennesket. Bildet av et vilt dyr blir, sier Berger, starten på en dagdrøm om å vende tilbake (ibid:268). John Bergers essay er en viktig påminnelse om at menneskets symbolske bearbeiding av dyr får konsekvenser for selve dyret. Den menneskelige selvforståelse er i høy grad antroposentrisk, i det vi setter vår art i sentrum for våre valg og handlinger, noe som har fått dramatiske konsekvenser for andre arter.

Hva og hvordan har kulturhistorikere skrevet om dyr, våre ”stumme Brødre i Støvet” som Wergeland kalte dem?⁷ I det

følgende vil jeg bruke den danske kulturhistorikeren Troels-Lund (1840–1921) og hans fremstillinger av dyr i storverket *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede* som et faghistorisk eksempel.⁸ Jeg har i hovedsak lest Troels-Lunds tekst med henblikk på hvordan den kan gi uttrykk for hans eget forhold til dyr. En slik lesning kan likevel ikke overse at *Dagligt Liv i Norden* rommer passasjer som formidler forståelse for en grunnleggende annerledeshet mellom den fortid forfatteren skriver om, og hans egen kultur og samfunn; noe Philippe Ariès kalte å forstå en forskjell. Denne forskjellen blir, skriver Ariès, ”selve betingelsen for det særegne og for insigten i det særegne: det er den, der adskiller den givne kultur fra vores egen, og som tildeler den en originalitet” (Ariès 1983:51). I dette tilfellet er forskjellen mellom nå og da knyttet til det historiske i hvordan mennesker har tolerert ulike dyrearter.⁹ Deretter vil jeg vise hvordan Troels-Lunds perspektiver på dyr har relevans for dagens kulturforskning.

Daglig liv og dyrene

Dagligt Liv i Norden fikk en bred leserkrets, og verket vekker fortsatt oppmerksomhet (Christiansen 2000:74f.). På den andre siden fikk Troels-Lund hard kritikk fra historikerhold.¹⁰ I sitt tilsvarende i 1894 på den tyske historikeren Schäfers¹¹ kritikk av en historieskriving som ikke fokuserte på politiske hendelser, men i stedet fremstilte folket og folkelivet, eller som Troels-Lund selv skriver, ”ikke Keglens solbelyste Top, men hele den brede Fod, hvorpaa den hvilede” (Troels-Lund 1908 I:13), definerer han kulturhistorie som ”(...) Kulturens Historie i videste Forstand – Menneskets voksende Kendskab til og Opdyrkning af sig selv saa vel som af den Jord, hvorpaa det

er sat" (ibid:xviii). Forfatteren sammenlikner sin oppgave med den en reisende står overfor når han skal sette seg inn i et fremmed land og et fremmed folk, bortsett fra at det her er tiden som er fremmed, mens land og folk er kjent: "Det ligger da nær at ordne vor Undersøgelse paa den Maade, som enhver Rejse naturligt kræver, hvad enten den gælder et andet Land eller en anden Tid. Først forhører vi os om Land og Folk, saa meget som vi paa Afstand kan faa udspurgt. Naar Interessen herved er vakt, begir vi os afsted og faar saaledes Lejlighed til at prøve, hvorledes man i det hele rejser." Vel ankommet foretar den reisende en systematisk kartlegging av dagliglivet: Boliger, klesdrakt og mat, for så å vende seg mot innbyggernes forhold til naturen, til døgnet, årstidene og årets inndeling. Deretter undersøkes de kulturelle uttrykkene knyttet til "Menneskelivets Naturbegivenheder": Valg av livsledsager, ekteskap og fødsler og mentalitetshistoriske aspekter ved disse livsområdene, eller for å si det med Troels-Lunds ord, "i hvad Belysning de saa Livet". Denne kulturhistoriske reisens siste stopp er dødsleiet og begravelsen (Troels-Lund 1908,I:16).

Med en slik holistisk ambisjon overså Troels-Lund heller ikke dyrene, og jeg vil hevde at han med sitt fjortenbindsverk "Dagligt Liv i Norden" innskrev dyrene i kulturhistorien. Jeg finner to innbyrdes avhengige tendenser i hvordan Troels-Lund fremstiller dyr i renessansesamfunnet: Det ene er et fokus på dyrs plass og en påvisning av flytende grenser mellom det humane og det animalske, formulert som at dyrene gjorde motstand mot menneskenes stadige utvidelse av sitt domene. Jeg har valgt å kalle denne tendensen "kampen om territoriet". Her lar han dyr være subjekter. Den andre tendensen er av sivilisasjonskritisk art, og den kommer fram, mer eller mindre

direkte, i flere av hans beskrivelser av møter mellom mennesker og dyr: Avstanden mellom mennesker og natur representert ved dyr er blitt større, evnen til å glede seg over dyr, mindre. Troels-Lund skriver med empati for dyr og gir relasjonen menneske-dyr dermed også et følelsesmessig innhold.

Vi møter dyrene dels ved at ulike hjemlige og eksotiske dyr skilles ut i egne avsnitt, dels ved at dyrene omtales i en rekke situasjoner som renessansens mennesker møtte dem i. Troels-Lund gir en fremstilling av denne periodens dagligliv hvor dyr, tamme som ville, nyttedyr som skadedyr, invaderte det menneskelige domene og utfordret grensen mellom sivilisasjon og natur med en, for et nåtidsmenneske, urovekkende intensitet. La oss starte stedet hvor menneskets dominans er sterkest, i hjemmet, og i det mest private, sengen.

I en nitid gjennomgang av stuehusenes innredning på landsbygda handler avsnittene med de nøytrale titlene "Senge" og "Vugge" overraskende nok først og fremst om dyr. De "lukkede Sovepladser", det vil si alkovenene, beskriver Troel-Lund som "det luneste Sengested af Verden, endnu mer afsluttet og fast omgærdet end den kostbareste Himmelseng paa Herregaarden" (Troels-Lund 1908, II:63). Problemet var at flere enn alkovens menneskelige beboere trivdes i sengevarmen:

Det fristede andre end Husbond og Madmoder til Opholdssted. I Norge og Sverige var det vistnok især Smaadyr, der holdt her til Huse og nød at være forskaanede for Træk. Beskedent skjulte de sig om Dagen, men smykkede i Mørket Alkovens Indre med et rigt Omhæng af Væggetøj. I Danmark tillod Stuens større Lunhed tillige Udviklingen af et højere Dyreliv. Foruden de smaa skandinaviske Brødre, der hopp-

*"Skvader". Fantasideyr.
Biologiska Museet, Stockholm.
Foto: Marie Andersson.*

ede og vraltede her som hist, trivedes i den dybe, danske Sengehalm, der sjældent vendtes eller fornyedes, Storkaars-Folk af faste Beboere (ibid:64).

Storkårsfolket bestod av snog, hoggorm, ilder og mus som villig ynglet i gammel sengehalm. Skal vi tro forfatteren, kunne snogene bli så tamme at de drakk av melkefatet under måltidet. Skjønt Troels-Lund har hentet opplysningen om de tamme snogene fra jyske folkeminner innsamlet av folkeminneforskeren Evald Tang Kristensen (1843–1929), og ikke fra 1500-tallskilder, er det ingen grunn til å anta at snogen var mindre varmekjær på 1500-tallet enn 300 år senere. At spebarnsengen ble opphengt i takbjelken, hadde, ifølge Troels-Lund, også en annen funksjon enn den mest nærliggende, å vugge barnet. Hevet over gulvet var barnet skånet for "enhver nysgerrig Tilnærmelse fra neden" (ibid:66),

det vil si dyrelivet. Hva som omtales som "Husets lovlige Beboere" eller "Stuens fulde Besætning" (ibid:67) tallet gissene under gåsebenken, en hund, av og til en katt, ender og duer, og vinterstid "Gaardens firbenede Ungdom", det vil si kalver, lam, kje og griser. De siste hygget seg under takdryppet fra ljoren. En reisende, som hadde vært så uheldig å få sengeleie her, ble "anset for en Kammerat" (ibid:67) og snust og slikket i ansiktet av grisene.¹²

En av flere indikasjoner på at Troels-Lund hadde en tolerant holdning til dyr, er at han etter denne skildringen av årestuas artsdemokrati, hevder at en av grunnene til at det tok tid før de nye stuene med peis og vinduer ble alminnelige, var "deres storagtige og dog saa snæverhjertede Sondren i Rum med Forskel mellem Mennesker og Dyr og mellem Mennesker indbyrdes" (ibid:68). Den nye stuetyperen førte ifølge ham, ikke bare til et nytt klasseskille, men også til et

"Den laurentiske purke", symbol på byen Lavinium, Italia. Marmor. 2. Årh. e. Kr. Foto: Ole Woldbye.

nytt artsskille. Her vektlegger Troels-Lund det mentale – uviljen mot å trekke nye skiller ikke bare mellom mennesker, men også mellom mennesker og dyr – og ikke økonomi, som stengsel for innovasjon. Påstanden er også radikalt formulert sett på bakgrunn av 1800-tallets etter hvert nye forståelse av hygienene, som ikke ga grobunn for aksept verken av griser eller kopplam innendørs (Löfgren 1989). Det er nærliggende å trekke inn en annen pioner innenfor folkelivsstudier, Eilert Sundt (1817–1875), som i sin omfattende studie av rensligheten på den norske landsbygda, *Om Renligheds-Stellet i Norge*, også uttrykker forståelse for at folk kunne ha husdyr inne i stua. Sundt forklarer dette imidlertid primært ut fra økonomiske forhold, selv om han ikke utelukker at det også var hygge i dyrenes nærvær (Thorsen 2003:52f).

Kampen om territoriet

Dyrenes kamp for eget territorium introduseres allerede i kapitlet om land og folk som danner opptakten til den kulturhistor-

iske reisen tilbake til 1500-tallet. Mens dyrene i Danmark hadde begynt å vike for menneskene, selv om "hin Tids Dyreliv maa have gjort et langt mer rigt og mangfoldigt Indtryk end det, som Nutiden frembyder" (Troels-Lund 1908,I:80), hadde dyrene i Norge ennå ikke måttet gi tapt:

Norges Dyreliv overgik Danmarks, ikke saa meget ved Stykkernes som ved Arternes Antal, og først og fremmest ved den hele Indflydelse, som Dyrenes Forekomst udøvede paa Landets Karakter. Landet var storartet og vildt, opfyldt af uhyre Skove og kun lidet bebygget. Herved fik Dyrelivet en egen Kraft. Medens i Danmark dets Modstand forlængst var brudt, og dets vedblivende Rigdom for en stor Del beroede paa en velvillig Indrømmelse fra Menneskets Side, var det i Norge endnu i Stand til at udfolde en trodsig Modstand, føre en sidste Kamp om Besiddelsen af Landet. Det 16de Aarhundrede har dobbelt Interesse, fordi det paa engang viser os

denne Kamp og dens Udfald (ibid: 80).¹³

Som vi kan lese, ser Troels-Lund den rike faunaen som et karakteristikum ved det norske hvor dyrene blir tillagt en styrke som landets beboere må ta hensyn til. Dyrene gjorde fortsatt motstand mot menneskenes kultivering av landet. Troels-Lund utpeker bjørnen, ulven og elgen som de tre viktigste "Forkæmpere for Landets Uafhængighed" (ibid). Troels-Lund hadde valgt 1500-tallet som tidsperiode for sin nordiske kulturhistorie fordi dette kulturelt, religiøst og politisk var en brytnings-tid: "Med det 16de Aarhundrede brød en ny Plantevækst frem", som førte til en ny vår, en gjenfødelse" (ibid:9). I passasjen som er sitert over, introduserer han i tillegg en annen brytning som foregikk samtidig; nemlig de ville dyrenes territorielle kamp mot sivilisasjonen. Den felles fiende var mennesket, som Troels-Lund mener gikk seirende ut av striden en gang på midten av 1500-tallet da buer og spyd begynte å bli erstattet med bøsser (ibid:80f).

Den territorielle kampen mellom mennesker og dyr ble også utkjempet i byenes gater. "Svin i Gaderne"¹⁴ er fornøylig lesning. Her kjemper tre partier, grisene, allmuen og øvrigheten, om retten til å bestemme over gaten – de to første i allianse mot den siste. I denne kontroversen gjør Troels-Lund grisene til hovedaktører med kongen som deres fremste motstander. Stridens kjerne gjaldt svinenes frihet til å velge oppholdssted, det vil si om de skulle holdes innestengt i binge eller få streife fritt i gatene. Et kongelig forbud av 1576 mot i det hele tatt å holde gris i København utløste et grisenes exodus, for, som Troels-Lund uttrykker det, "i deres Nød synes Svinene at være udvandrede til Markerne udenfor Byen." Et nytt kongelig forbud, nå

mot svin som gjorde skade på inngjerdet mark, førte til at dyrene på nytt installerte seg i Kongens by: "Forfulgte allevegne trængte de paany ind i Staden". 1596 var "Svinenes Sejr" et faktum da kongen måtte innse at hans forordning ikke ble etterfulgt. Deretter rettes blikket mot Ålborgs griser som hadde fått en fordelaktig våpenstillstand noen år før. Ifølge den fikk grisene bare ferdes i gatene når de hadde følge med gjeter, men nyinnkjøpte og syke griser, eller svin som "endnu var i den umyndige Alder" dvs. smågriser, fikk gå uforstyrret i gaten. I praksis førte dette til frihet for alle griser siden det ikke var mulig å skille mellom disse gruppene. Men mest offensive var grisene i Helsingør hvor de gikk "angrebsvis til Værks". De angrep kongen selv da Fredrik 2. og hans ryttere kom for å se til bygningsarbeidene på Kronborg. Dette utløste et kongelig forbud mot svinehold i byen. "Til Svar besatte Svinene Møddingen og enkelte andre Punkter på Kronborg". Reaksjonen på dette var at enhver gris som ble påtruffet på Kronborgs grunn, ble kjent eierløs, mistet ørene og drevet ut av byen til Esrom.¹⁵ Den samme straffen rammet frittgående svin inne i Helsingør. Men som Troels-Lund fastslår, "intet syntes at kunde bide på denne Race", og da svinene gikk i allianse med "Byens lavere Befolkning", det vil si allmuen, var seieren nær. I årene som fulgte, ble det stadig flere løse griser å se i Helsingørs gater, til de gikk så langt som å grave opp lik på kirkegården.

En annen art som gjennom historien har invadert gater og torg, kirker og kirkegårder på jakt etter mat, er hunden (Thorsen 2001:275-309). Troels-Lund omtaler de herreløse bikkjene som gatens "egentligste Beboere" og karakteriserer dem som individer hvor rovdirets forsiktighet og styrke var paret med tamhundens dris-

tighet (Troels-Lund 1908, II:110). I selvbiografien *Et Liv. Barndom og Ungdom* (1924) skildrer Troels-Lund hvordan han selv var blitt skremt av flokker med løshunder i barndommens København, og han innrømmer at det var en rimelig grunn til at de ble forfulgt. Likevel, mens retorikken og metodene som ble brukt i hans egen samtid for å karakterisere og bekjempe løshundene var meget skarpe, velger Troels-Lund å trekke fram hundenes økologiske tilpasning som et gode for renessansens byliv, fremfor å betone folks berettigede frykt for å bli angrepet av sinte eller rabies-smittede hunder. Løshundene "havde overtaget den Gerning, som Beboerne undsløg sig for: at holde Gaderne rene." Hundene var byens ordenspoliti og sørget for et langt bedre renhold enn de "sorgløse Borgerfolk" (I,2:114). Ja, så langt strekker han velviljen for gatenes frie hunder at han gir dem sosial status som en "Slags femte eller sjette Stand, der tillod sig mange Bøllestreger, fik svar paa Tiltale, men førte i det hele et ubundet og lystigt Liv" (VI,3:210).

Sivilisasjonskritikk

Fra å se på hvordan Troels-Lund fremstiller dyr som aktører i kontroverser om rettigheter og kontroll over territorier, vil jeg gi eksempler som belyser hvordan han oppfattet 1500-tallets menneskers holdninger til dyr, eller for å bruke hans egen formulering, "i hvad Belysning" de så dyr sammenliknet med dyrs status i hans egen tid.

Troels-Lund beskriver nordboernes dagligliv i den samme perioden som vitenskapsmenn som Conrad Gesner (1516–1565) og Ulisse Aldrovandi (1522–1605) bygget opp sine berømte naturaliekammerer. Fyrster og adelige personer var også samlere som akkumulerte og signaliserte prestisje ved å samle på både levende og

døde eksotiske dyr. Dyr inngikk med andre ord blant samleobjektene i en periode da det, som den amerikanske historikeren Paula Findlen sier, kunne se ut som om hele Europa samlet (Findlen 1996:2). Natur og dyr var på mote, slik de også var i viktoria-tiden. Den europeiske overklassen viste fram sjeldne dyr i menasjerier, og de arrangerte dyrekamper for gjestene sine. Dyrekamper og menasjerier blir også fremstilt av Troels-Lund i bindet som omhandler hverdag og fest. Dyrekamper var en del av tidens alminnelige forlystelser, både for høy og lav. Som konklusjon på avsnittet om renessansens populære dyrekamper hvor forskjellige arter, bjørner mot hunder, bjørner mot okser, hunder mot ulv, ble hisset mot hverandre, blir det vesentlige for Troels-Lund ikke å fremheve det grusomme i slike forlystelser, men i stedet å peke på den store gleden dyr fremkalte hos renessansemenneskene:

Ved siden af saa storladne Fornøjelser traadte det at glæde sig over uskadelige Dyr næsten i Skygge som blot hverdags. Sammenlignet med Nutiden er det imidlertid et stærkt fremtredende Træk hos hin Tid, at man elskede Dyr og satte Pris paa at have dem om sig. Selv Dyrekampene er paa en Maade udtryk for den samme Kærlighed, Raaheden i Behandlingen var jo i Virkeligheden ikke større her end overfor Mennesker. (Troels-Lund 1908, VI:202ff)

Samtidens dyreengasjerte lesere må ha stusset over Troels-Lunds påstand om at dyrekamper egentlig var et uttrykk for renessansemenneskenes store kjærlighet til dyr. Det var nettopp i engasjementet for en human behandling av dyr og agitasjonen mot forlystelser som dyrekamper, at menn og kvinner fra samfunnets øverste sjikt

hadde gått sammen for å fremme lovforslag som kriminaliserte ulike handlinger overfor dyr. Den organisatoriske basen for dette arbeidet var dyrebeskyttelsesforeninger hvor den første, Society for the Prevention of Cruelty to Animals ble stiftet i England i 1824, to år etter at parlamentet hadde vedtatt den første loven som kriminaliserte dyremishandling (Kean 1998:34).¹⁶ Den første norske dyrebeskyttelsesforeningen ble stiftet i 1859 av den danskfødte filantropen David Graah etter inspirasjon fra England.¹⁷ Sveriges første riksdekkende dyrevernförening, Svenska Allmänna Djurskyddsföreningen, ble stiftet i 1875. Den svenske idéhistorikeren Karin Dirke viser i sin avhandling *De värnlösa vänner* som diskuterer den svenske dyrebeskyttelsesbevegelsen mellom 1875 og 1920, at dyrevern var et viktig spørsmål i den allmenne debatten i denne perioden, særlig rundt århundreskiftet (Dirke 2000:5). I den forbindelse kan det være verdt å fremheve Henrik Wergeland som tre år etter julirevolusjonen i 1830 skrev "Tale til

Menneskeligheden i Menneskeheden", fremført av Vesle-Brunen, et innlegg mot dyremishandling. Her innlemmer Wergeland dyrene som en av sin samtds mange undertrykte grupper, blant disse kvinnene. I England var kampen for å avskaffe slaveriet, kvinneemansipasjon og dyrevern ofte koblet sammen (Kean 1998).¹⁸

Presentasjonen av hundens stilling i renessansesamfunnet er også harmoniserende. Fremstillingen speiler Troels-Lunds forestilling om at 1500-tallet tilbød en bedre tilværelse for hunder og for dyr i alminnelighet sammenliknet med slutten av 1800-tallet, mer enn den gir et realistisk innsyn i renessansens hundehold:

Ubetalelige paa en Jagt eller blot til at opstøve en Flygtning. Vagtsomme i Gaard som i Stue det hele Døgn igennem. Børnenes Legekammerat, Malkepigens fortrolige, Svendens Adspredelse. Saadan en Knegt sad med samme kaade Værdighed paa Bagbenene for et Kødben i Herrens

*Dyrehospital, Paris ca.
1950. Foto: Robert
Doisneau.*

Kammer og saae sørmodigt deltagende sin Husmoder ind i Øjet, stjal sig en Plads med ved Kaminen, laa, om det saa kun var en Puddel, trolig paa langs af sin Herre for at dele hans Gigt, og vids-te at humme sig, naar det begyndte at gaa for livlig til med Ølkanderne. Der var da ikke et Hus saa rigt eller ringe, at Hund jo var Husven og Part af Familien. Paa større Gaarde holdt man mange Arter og vaagede over Op-drættet. Hos Smaafolk nøjedes man med en enkelt, hverken ren i Race eller Skind, og delte sin Fattigdom med den (Troels-Lund 1908, VI:209).

Jeg leser dette snarere som en hundevenns viktorianske idealfremstilling av forholdet mellom menneske og hund, enn som en historisk analyse. Begrunnelsen for å hevde at Troels-Lund var hundevenn, finnes ikke minst i hans selvbiografi hvor han vier et helt kapittel til en vakker skildring av sin første venn, som ”var firbenet, langhaaret og hed Sluf” (Troels-Lund 1924, 2).

Troels-Lund skrev sin kulturhistorie i en tid da dyr og natur fikk stor oppmerksomhet.¹⁹ Ved å løfte fram renessansen som en kultur som verdsatte dyr, kritiserer Troels-Lund sin egen samtid. Og hvilke betingelser levde hunder og andre dyr under på Troels-Lunds tid? Kort sagt kan en si at kampen om territoriet som Troels-Lund skildrer, langt på vei var blitt vunnet også i byene. Både kampen mot løshundene og de eierløse hundene ble skjerpet gjennom forskjellige tiltak som hundeskatt og strengere båndtvangbestemmelser i en rekke europeiske land. Hundeskatten favoriserte de velstående hundehold. Rasehunden var et produkt av selektiv avl, og kennelklubbene førte resultatet inn i stambøker som ble redskaper til å overvåke skillet mellom de raserene og de uekte.

Retorikken knyttet til rasehunden delte hundepopulasjonen i to og fremstilte blandingshunden, kjøteren, i negative ordelag (Thorsen 2001:53-79; 275-309 og 2005).²⁰ Etter mønster av slakteriene i Chicago ble det i en rekke byer anlagt slakterier utenfor byene slik at livdyr ble utestengt fra gatene. Byens borgere slapp nå å konfronteres med slaktingens ubehag, på den andre siden medførte den nye organiseringen av slaktingen at dyrene ble usynlige (Philo 1995). Bensinmotoren erstattet etter hvert hester, muldyr, esler og hunder som trekkraft, men skiftet fra animalsk til fossil energi var langt nær avsluttet ved Troels-Lunds død i 1921. Derimot var rovdyrbestanden i Norden nesten utryddet.

Det vesentlige her er imidlertid ikke å drive kildekritikk mot Troels-Lund, men å lese hans fremstillinger av dyr på bakgrunn av at han levde i en tid da avstanden mellom mennesker og dyr ble merkbart større, både på landsbygda og i byene. Den danske etnologen Palle Ove Christiansen har pekt på at Troels-Lund, der det er mulig, analyserer kulturens materielle elementer i et evolusjonistisk perspektiv, hans fokus lå på dagliglivet og fremskrittet (Christiansen 2000:69, 93). Når det gjelder Troels-Lunds syn på forhold knyttet til dyr og natur, mener jeg at han snarere kan tas til inntekt for en sivilisasjonskritisk holdning. Han fremstiller den nordiske renessansen som en tid da dyrene hadde bedre livsbetingelser, menneskene var mer glad i dyr, og dyrene var tallrikere og mer synlige enn i annen halvdel av 1800-tallet. *Dagligt Liv i Norden* har byen som emne, men ved å bringe dyrene og naturen inn i byen viser han at grensen mellom by og land var flytende. Sivilisasjonskritikken er tydelig formulert i det lille avsnittet kalt ”Byens Naturliv” hvor Troels-Lund fremstiller 1500-tallets byer som en slags drivhus for

planter og dyr, sammenliknet med de brutale inngrep som den urbane naturen ble utsatt for under det moderne gjennombrudd:

Naturen spillede en langt større Rolle i Datidens Byer end i vore. De var i Virkeligheden et gunstigere Opholdssted for Dyr og Planter end for Mennesker. Deres Dyreliv har vi alle haft Lejlighed til at betragte i store Træk, og enhver vil kunne slutte, hvilken Vrimmel af Smaadyr der maatte kunne udklækkes under saa heldige Betingelser. Det samme gjaldt Plantelevet. Træer og Urter trivedes i Byhaverne i en sjælden Grad. (...) Her var ingen Gasledning til at forgifte dem, Nedlægning af Kloakrør afskar ikke med ét Halvdelen af deres Rødder, Brolægningen nægtede dem ikke deres Væde. Byen var som en uhyre Drivkasse, afdelt i Rum av de skærmende Huse, næret og varmet af Gadernes Gødning. (Troels-Lund 1908 II:123f)

Troels-Lund viser dyrene i menneskets verden som en relasjon mellom mennesker og dyr. Det relasjonelle fremkommer i de historiske skildringene, og ved å sammenlikne dyrenes stilling på 1500-tallet med forholdene på hans egen tid etablerer han også en relasjon mellom fortid og nåtid. Han tegner et bilde hvor menneskene er i ferd med å overta dyrenes territorium, men hvor dyr ennå bruker gater og torg, og hvor mennesker og dyr søker tilflukt under samme tak og i felles varme nattestid.

Inspirasjonen fra Troels-Lund

En vesentlig årsak til at det i de siste årene internasjonalt er blitt publisert en rekke kulturvitenskapelige arbeider²¹ om dyr kan

forklares med henvisning til Berger: Når kulturhistorikere og beslektede fagfeller har etablert et forskningsfelt ved "å se på dyr", er det fordi forskerne selv både er deltagere i og betraktere av en kultur som på den ene siden har et ekstremt forbruk av levende dyr, og som på den andre siden forløpende produserer nye symbolske bilder av dyret.

I humanistisk forskning om forholdet mellom mennesker og dyr er studier av det symbolske dyret langt flere enn studier som viser moderniseringens konsekvenser for dyrene. "The history of animals is, among other things, the history of the disappearance of the animals," skriver den engelske historikeren Jonathan Burt i en artikkel hvor han diskuterer elektrisitet og slakte-teknologi (Burt 2001:203). Dyrene forsvinner, fastslår Burt, både rent faktisk ved at biomangfoldet reduseres globalt, og de forsvinner gjennom en historieskriving hvor dyr bare blir forstått gjennom de metaforer og representasjoner mennesker har knyttet til dem (ibid).

En måte å innskrive dyrene i kulturhistorien vil være å forfølge de tendenser som kan leses ut av Troels-Lunds tekst, kampen om territoriet, sivilisasjonskritikken og de sanse- og følelsesmessige spenninger som relasjonen mellom mennesker og dyr rommer. Utfordringen blir ikke bare å forfølge hvert enkelt perspektiv, men samtidig å se hvordan det ene inngår i det andre og vice versa. Geografen Yi Fu Tuan gjør en slik kobling i boken "Dominance & Affection. The Making of Pets" (Tuan 1984). Tuans påpekning av at våre følelser for dyr påvirker dyrenes romlige plassering, er videreført av blant annet av den engelske kulturgeografen Chris Philo (Philo 1995 og Philo og Wilbert 2000). Det er likhetspunkter mellom hvordan Troels-Lunds knytter ulike dyrarters kamp for overlevelse til det territorielle, og Chris Philos til-

nærming til studiet av dyr i byen (Philo 1995). I en artikkel om slaktedyr og territorium i viktorianske London ser Philo dyr som en sosial gruppe, riktig nok en marginalisert gruppe, og han begrunner dette med at dyr har et visst potensiale til å kunne overskride de romlige og sosiale grenser som mennesker setter opp for dem. Dyr kan dermed forstås som en sosial gruppe som både strever for å etablere egne liv, og som blir dominert og holdt fast av maktstrukturer utenfor gruppen. Med dette løfter Philo dyr fram som subjekter og handlende aktører, noe jeg mener Troels-Lund også gjør flere steder i "Dagligt Liv i Norden". Dyrs grenseoverskridelser, som Philo kaller "transgressions", blir særlig merkbare i byen hvor ulike sosiale grupper kjemper om begrenset plass. I byen innhentes og fanges dyr i kompliserte prosesser betinget av økonomi, så vel som sosiale og kulturelle forhold. Dyrene innlemmes eller utestenges fra byrommet både ut fra lønnsomhetskriterier, og ut fra hvordan ulike arter er blitt fortolket gjennom historien.

Den akademiske arbeidsdelingen lar det symbolske dyret tilfalle kulturfagene, mens det levende dyret inngår i det naturvitenskapelige forskningsfeltet. Historikeren Kristin Asdal har pekt på at en urovekkende konsekvens av argumentasjonen i Hans Skjervheims positivismekritikk er "plasseringen av en skillevegg mellom studiet av samfunn og studiet av natur" (Asdal 2004:29). For å bryte ned denne skilleveggen mellom studiet av kulturting og naturting går Asdal til post-konstruktivistiske arbeider av forskere som Bruno Latour og Donna Haraway. Det disse gjør er å erkjenne at "mennesker ikke lever og ånder blant menneskelige subjekter alene og at vi heller ikke burde forske som om dét var tilfellet" (Asdal 2004:38). I

artikkelen "Momenter til et forsvar av tingene" fremmer arkeologen Bjørnar Olsen et tilsvarende synspunkt i det han med henvisning til Latour plederer for en "symmetrisk arkeologi", "konstituert på det premiss at verden er bebodd av både mennesker og ikke-mennesker (som dyr, planter, ting)." (Olsen 2004:2). Tingene har sin rettmessige plass fordi mennesket, så langt tilbake en kan følge det, "har utvidet sine sosiale relasjoner til ikke-menneskelige aktører, nytt godt av deres egenskaper og sammen formet kollektiver" (ibid).²² Her snakker Bjørnar Olsen for tingene. Det kunne like gjerne vært for dyrene.

Etter at den historiske kulturforskningen, her representert ved etnologi, kappet den faglige fortøyningen til det førindustrielle bondesamfunnet og primærnæringene, forsvant dyrene ut av faget. Dette kan skyldes flere forhold: Et skifte av studiefelt fra land til by, en vektlegging av siste halvdel av 1900-tallet fremfor 17- og 1800-tallet, en interesse for å skrive nye grupper inn i kulturhistorien - kombinert med innlån av samfunnsvitenskapelig teori. Samtidig akselererte prosessen som Troels-Lund kalte "Besiddelsen af Landet", det vil si kampen om territoriet og utryddelsen av de store, skandinaviske rovdyrene. For de få rovdyrene som lever i Norge i dag, er denne kampen for lengst tapt, samtidig som den fra menneskelig hold fortsatt utkjempes med overraskende stor styrke, faktisk som retorisk. Husdyrholdet gikk tilbake, og et stort antall av de gjenværende husdyra ble sperret inne med lønnsomhet som begrunnelse. Laboratoriedyrene var også usynlige. Slakteriene var for lengst blitt lukkede institusjoner, etter hvert forsvant også skrottene fra slaktebutikkene til fordel for finparterte deler.²³ Tilbake er de såkalte kjøledyrene, en benevnelse som gjør dem ufarlige, fratar dem nytteverdi og plasserer

dem i en lummer hyggesfære – en plassering som bare unntaksvis har utløst kulturforskeres interesse.²⁴ Det ble ganske enkelt færre dyr å se, og som Hilda Kean viser i sin analyse av dyrevernets historie i England, har det vært en tydelig sammenheng mellom det å se dyrene og det å bry seg med dem og om dem.

Men er det så enkelt? Et påtrengende spørsmål er fortsatt hvorfor den nordiske etnologien i så liten grad har interessert seg for å studere modernisering og modernitet ved å ta dyrene inn i kulturhistorien. Dyr hører ikke bare hjemme i naturhistorien. De har, som jeg ved hjelp av Rothfels innledningsvis viste, også ”unnatural histories”, det vil si de historier som fremkommer når vi følger dyrs liv innenfor økonomiske, teknologiske og kulturelle institusjoner. Eller vi kan, med inspirasjon fra Latour, følge dyrene fra natur til kultur for å se hva de gjør med oss, og hva vi gjør med dem. Tilsynelatende er dyrene blitt marginale, ja usynlige, ved at vi ikke lenger møter dem i hverdags- og arbeidslivet slik renessansens mennesker gjorde. Samtidig er de dypt involvert i Vestens levesett og kultur hvor de inngår i overgripende praksisfelter som helse og hygiene, landbruk, havbruk og naturforvaltning, for å nevne noen av de mest politiserte. Å skrive dyrene inn i kulturhistorien må innebære både å vise historisk hvordan dyr er blitt symbolisert, å påpeke sammenhenger mellom representasjoner av dyr og strukturelle maktforhold og å fastholde relasjonen mellom menneske og dyr som en levdt, empirisk relasjon. For å avslutte med en av Donna Haraways erklæringer om hunden i ”The Companion Species Manifesto”: ”Dogs are not surrogates for theory; they are not here just to think with. They are here to live with. Partners in the crime of human evolution, they are in the garden from the get-go, wily as Coyote.”

*Jeg vil takke alle som har vist interesse for artikkelen underveis. Især har grundige og kritiske kommentarer fra Kristin Asdal, Senter for teknologi, innovasjon og kultur, UiO og Anne Eriksen, Institutt for kulturstudier og orientalske språk, UiO, vært til stor nytte.

Noter

1. *Aftenposten* 15.04.05 ”Skjød dypfryst gaupe”.
2. *Aftenposten* 10.05.05 ”Reddet av menneskets beste venn”. *Aftenposten* 12.05.05 ”Kenyanisk redningshund kan være en avisand”.
3. *Aftenposten* 20.05.05 ”Ny nisje: Eksport av grisehaler og jur”.
4. *Information* 03.05.05 ”Hvor griserne møder robotterne”.
5. *Ringerikes Blad* 17.05.05 ”Ulvetispe skutt”.
6. *Aftenposten* 11.05.05 ”Ny fisk oppdaget”. Det dreier seg om en hvit, blind ferskvannsfisk som kan bli ca 15 cm lang og som lever i Tinnsjøen.
7. Henrik Wergeland: *Tale til Menneskeligheden i Menneskeheden*. Av Vesle-Brunen udgivet af hans Ven Henrik Wergeland. 1833.
8. Jeg bruker 3. utgave fra 1908. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede* utkom første gang med tittelen *Danmark og Norges historie i Slutningen af det 16. Århundrede* (1879–98). Verket utkom i fjorten bind mellom 1879 og 1901.
9. Om dyr, nærhet og toleranse se Thorsen 2001 kap.8 og 2003.
10. Se Christiansen 2000 kap.3 om den faglige kritikken av *Dagligt Liv i Norden*. Christiansen betegner Troels-Lunds historieskrivning med vekt på vanlige menneskers hverdagsliv, deres levekår, handlinger og vaner som en kulturhistorie skrevet i opposisjon mot det etablerte, historiske fagtradisjonen.
11. At professoren faktisk het Schäfer, blir et pussig poeng i denne sammenhengen. I samme periode som Schäfer gikk til angrep mot Troels-Lund, begynte en annen Schäfer, nemlig der deutsche Schäferhund, å ta form gjennom systematisk avlsarbeid, og, i likhet med professor Schäfers programmerklæring for historieforskningen, også dette med et nasjonalt sikte. Målet var å ale opp en all tysk hund som var tilpasset et samlet Tyskland. Strategien for å utviklingen av denne hunderasen ble utarbeidet og iverksatt av den tyske rittmesteren Max von Stephanitz (1864–1936). von Stephanitz konstruerte en tysk hund som passet for menn i den sosiale eliten. Hunden ble markedsført som politi- og militærhund, men von Stephanitz la også vekt på hundens sterke beskytterinstinkt overfor eieren, hans familie og eiendom, samt vennlighet overfor barn (Tenner 1997; Thorsen 2001). Se ellers Christiansen 2000 om striden mellom Schäfer og Troels-Lund.

12. Troels-Lund har hentet opplysningene om dyrelivet i stuen fra *Die Reisen des Samuel Kiechel* Stuttgart 1866. Kiechel reiste fra Helsingborg til Stockholm, og returnerte vinteren 1586. Se II Bog s.13 note 1 og s.65 note 2.
 13. I avsnittet "Norges Dyreliv" bygger Troels-Lund først og fremst på Peder Claussøns *Samlede skrifter*, utg. 1881 ved G. Storm, samt Pontoppidan og Olaus Magnus.
 14. "Svin i Gaderne" I,2:107–109.
 15. Å få ørene skåret av har vært en måte å merke mennesker så vel som dyr som mindreverdige. Tyver fikk ørene skåret av, og i Tyskland var kuperte ører kjennetegnet på en bondebikkje på slutten av 1500-tallet (Kaiser 1993:36).
 16. I 1840 ga droning Victoria foreningen tillatelse til å sette "Royal" foran foreningens navn, RSPA.
 17. Gyldendals Store Konversasjonsleksikon 2.utg. 1965.
 18. Angelsaksisk forskning om dyrevern bygger på kilder som viser borgerskapets oppfatninger av hvem som var dyrevenner og hvem som var mishandlere. For en kritisk gjennomgang av dette se Cserhalmi (2004).
 19. Se Lutts 2001 (1990) s.1-37 om nord-amerikanerne og engasjementet for dyr og natur, og Ritvos (1987) analyse av engelsk kultur og dyr i vikoriatiden.
 20. Se også Kaiser 1993, Kete 1994 og Ritvo 1987 om forholdene i Tyskland, Frankrike og England.
 21. Kulturvitenskapelige arbeider viser her til arbeider utgitt av historikere, antropologer, etnologer, kulturgeografer og filosofer. Forskning som belyser relasjoner mellom mennesker og dyr er i høy grad tverrfaglig og inkluderer både det humanistiske, samfunnsvitenskapelige og naturvitenskapelige feltet.
 22. Med referanse til Latour, Bruno 1999 *Pandora's hope. Essays on the reality of science studies*. Harvard University Press: London.
 23. Noëlie Vialles viser i sin analyse av sør-franske slakterier hvordan levende storfe i moderne slakteteknologi er ikke-eksisterende i det øyeblikk dyret er blitt fiksert i slakkeboksen (Vialles 1987).
 24. Se for eksempel Kete 1994, McDonough 1999 og Tuan 1984 som står for tre ulike tilnærminger til historiske studier av kjæledyr.
- Skjervheim kontra Bruno Latour. I: *Sosiologi i dag* 2:27–47.
- Berger, John 2003. *Selected Essays*. Vintage Books, New York.
- Burt, Jonathan 2001. The Illumination of the Animal Kingdom: The Role of Light and Electricity in Animal Representation. I: *Society & Animals*. 203–229.
- Christiansen, Palle Ove 2000. *Kulturhistorie som opposition. Træk af forskellige fagtraditioner*. Samleren, Viby.
- Cserhalmi, Niklas 2004. *Djuromsorg och djurmisshandel 1860–1925*. Gidlunds Förlag, Södertälje.
- Dirke, Karin 2000. De värnlösa vännerna. Den svenska djurskyddsrörelsen 1875–1920. *ACTA UNIVERSITATIS STOCKHOLMIENSIS*. Almqvist & Wiksell International, Stockholm.
- Franklin, Alfred 1897 og 1899. La vie privée d'autrefois. Les animaux I, II. Paris.
- Findlen, Paula 1996[1994]. *Possessing Nature. Museums, Collecting, and Scientific Culture in Early Modern Italy*. University of California Press, London.
- Fudge, Erica (2002). A Left-Handed Blow: Writing the History of Animals. I: Rotfels, Nigel (red): *Representing Animals*. Indiana University Press, Bloomington. 3–18.
- Haraway, Donna 2003. *The Companion Species Manifesto. Dogs, People, and Significant Otherness*. Prickly Paradigm Press, Chicago.
- Kaiser, Hermann 1993. Ein Hundeleben. Von Bauernhunden und Karrenkötern. I: *Materialien zur Volkskultur nordwestliches Niedersachsen*. 19. Cloppenburg: Museumsdorf Cloppenburg.
- Kean, Hilda 1998. *Animal Rights. Political and Social Change in Britain since 1800*. Reaktion Books, London.

Litteratur

- Ariès, Philippe 1983. Mentalitetshistorie. I: *Kultur og Klasse* 48: 30–58. Akademisk Forlag, København.
- Asdal, Kristin 2004. Positivismekritikk kontra post-konstruktivisme. Hans

- Kete, Kathleen 1994. *The Beast in the Boudoir. Petkeeping in Nineteenth-Century Paris*. University of California Press, Berkely.
- Löfgren, Orvar 1989. Our Friends in Nature. Thinking with animals in Swedish Culture. I: *Ethnos* 3/4: 184–213.
- Lutts, Ralph H. 2002 (1990). *The Nature Fakers. Wildlife, Science & Sentiment*. University Press of Virginia, London.
- Macdonogh, Katharine 1999. *Reigning Cats and Dogs. A History of Pets at Court Since the Renaissance*. Fourth Estate, London.
- Olsen, Bjørnar 2004. Momenter til et forsvær for tingene. I: *Nordisk Museologi* 2004,2:25–36.
- Philo, Chris 1995. Animals, geography, and the city. I: *Environment and Planning D: Society and Space*. 13:655–683.
- Philo Chris og Chris Wilbert 2000. *Animal Spaces, Beastly Places. New Geographies of human-animal relations*. Routledge, London
- Ritvo, Harriet 1987. *The Animal Estate. The English and Other Creatures in the Victorian Age*. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts.
- Rothfels, Nigel 2002. *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*. The John Hopkins University Press, Baltimore and London.
- Tenner, Edward 1997. *The Road to Rin Tin Tin: Social Construction of the German Sheperd Dog*. Upublisert.
- Thorsen, Liv Emma 2001. *Hund! Fornuft og følelser*. Pax Forlag, Oslo.
- Thorsen, Liv Emma 2003. Glad i dyr? En diskusjon av dyriske følelser og følende dyr. I: *Tidsskrift for kulturforskning* 2003, 4:51–65.
- Thorsen, Liv Emma 2005. Hunder, retorikk og klassekamp. I: *Arr* 4: 33-42. Oslo.
- Troels-Lund, Troels 1894. *Om Kulturhistorie*. Reitzels Forlag, København. Trykket som forord i 3 utg. av *Dagligt Liv i Norden*.
- Troels-Lund, Troels 1908 [1879–1901]. *Dagligt Liv i Norden i det sekstende Århundrede*. 3. utg. Gyldendal, København.
- Troels-Lund, Troels 1924. *Et Liv*. H. Hagerups Forlag, København.
- Tuan, Yi-Fu 1984. *Dominance&Affection. The Making of Pets*. Yale University Press, New Haven and London.
- Vialles, Noëlie 1998 [1987]. *Animal to Edible*. Cambridge University Press, Paris.

”Intet uden de sedvanlige leerpotter ...”

Antikvarer og fornminner i 1700-tallets topografiske litteratur

Anne Eriksen

Institutt for kulturstudier og orientalske språk

Universitetet i Oslo

anne.eriksen@ikos.uio.no

Abstract:

In the 18th century, field-work became an important part of antiquarian studies. The work was heavily influenced by new scientific ideals, seeing systematic observation as the most reliable path to true knowledge.

Norwegian topographic literature from this period presents vicars, judges and other local civil servants eagerly collecting inscriptions, investigating bauta stones and tombs, and – not least – opening burial mounds. Their work may be analysed as an embryonic form of modern archeology, but the perspective of this article is rather to see it as an autonomous tradition of knowledge, with its own logic and its own interpretations.

This ”antiquarian science” treated antiquities as specimens, i.e. representatives of species. The antiquarian taxonomy resembled Linné’s system of plants. Interpretations on the other hand still bore the marks of an older, literary tradition. Old Norse literature was a main key to understanding. The antiquarians looked for the tombs of kings and opened mounds to find the tools of heroes known from the sagas. Bible in hand, they also looked for remnants of the giants who once peopled the earth - and were disappointed: ”Nothing but the customary clay pots” was a frequent report.

I 1741 eller 1742 tok N.J. Bjerregaard initiativ til å få åpnet og gravet ut to hauger i Lardal i Vestfold, der han var sogneprest. Gravhaugene viste at det engang hadde bodd mektige folk i området, mente Bjerregaard, og hensikten med haugåpningen var å undersøke ”om der var noget af de hedenske Levninger tilbage”. Men Bjerregaard ble skuffet. [D]e Reliquier jeg fik at see var nogle skrøbelige Leer-Potter, som var omkringsatte med graaste-

en”. I tillegg fant han aske, jord og rester av brente ben. En av haugene inneholdt dessuten et einertau med en messinghank og en ullklut med noen rester av opptæret metall (Cancelliets 43 spørsmål, ms 181, Lardal, spørsmål 41). Hva hadde sognepresten ventet seg, eller håpet på? Hvorfor ble han skuffet over at sporene etter fortiden ikke var annet enn ”Leer-Potter” og benrester?

En moderne arkeolog ville kommentert funnene fra Lardal på en annen måte.

Nøkkelord:

*Topografisk litteratur
fornminner
organisering av kunnskap
1700-tallet*

Leirkrukken, benrestene og gjenstandsfragmentene ville vært kilde til informasjon om hedensk religion og gravskikk og om periodens materielle kultur. Hun ville kunnet relatere funnene til typologiseringer, systematiseringer og dateringer gjort av andre arkeologer i forbindelse med andre funn, og dessuten til en hel fagtradisjon av tolkningsmodeller, metoder og begrep. Denne kunnskapstradisjonens fravær forklarer likevel ikke Bjerregaards skuffelse. Hans reaksjoner og tolkninger må i stedet sees i sammenheng med den tradisjonen hans egen virksomhet hørte til i, og den oppfatning av fortid og fornminner som lå til grunn. Det var ikke mangel på C-14-dateringer eller andre moderne arkeologiske metoder som lå til grunn for Bjerregaards opplevelse av funnene som intetsigende, tause og nesten latterlige i all sin skrøpelighet, men snarere mangel på samsvar mellom hans egne forventninger og det han faktisk fikk øye på i haugen. Hva hadde han håpet på, og hva styrte disse forventningene?

Men med sin haugåpning og sine undersøkelser av lokale oldsaker er Bjerregaard en typisk representant for opplysningstidens antikvarisk interesserte embetsmenn. De samlet fornsaker, foretok utgravninger, gjennom søkte sine respektive distrikter for gamle bygninger, gjenstander og dokumenter, undersøkte gravhauger og andre faste fornminner, og gikk ofte til store anstrengelser for å sikre seg en god avskrift av en inskripsjon i runer eller middelalderbokstaver. Denne virksomheten var del av en internasjonal kunnskapstradisjon som ofte betraktes som forløperen for moderne arkeologi (se for eksempel Schnapp 1996). For å forstå Bjerregaards og hans samtidiges tolkninger og resonnementer kan det imidlertid være like fruktbart å betrakte det antikvariske arbeidet som en tradisjon i sin

egen rett og med egne kunnskapsmål. Denne tradisjonen inneholder elementer som ligner på den senere arkeologiens, og som tilsynelatende peker fremover mot den. Den har også trekk som i et moderne perspektiv fortøner seg mer fremmedartet, men som er like sentrale for kunnskapsorganisering og fortolkninger. Hensikten med denne artikkelen er å gå inn på noen av de resonnementene som føres omkring fornsaker og funn i norske kilder mellom ca 1740 og 1814. Målet er ikke å finne ut "hvor mye" Bjerregaards og hans antikvarisk interesserte embetsbrødre visste om fortiden, eller "hvor langt" utviklingen mot moderne arkeologi var kommet, men snarere å betrakte tolkningene som gjøres og begrepene som brukes som uttrykk for en selvstendig kunnskapstradisjon og en annen tenkemåte enn vår tids.

Da Cancelliet i 1743 sendte ut en omfattende spørreliste til alle norske embetsmenn, i den hensikt å samle informasjon til en geografisk-historisk beskrivelse av landet, inneholdt mange av svarene opplysninger om fornminner og antikviteter. Listen spurte særlig etter slikt under punkt 41, men opplysninger om fornminner forekommer også som del av svarene på andre spørsmål. Også *Topographisk Journal for Norge*, publisert i ti bind fra 1792 til 1808, inneholder slik informasjon, på samme måte som de topografiske monografiene som ble publisert i samme periode (se Djupedal 1995 for nærmere beskrivelse av den norske topografiske litteraturen). Den topografiske litteraturen er del av et nytteorientert prosjekt i opplysningstidens ånd. Hensikten var å kartlegge landet og dets ressurser med tanke på forbedringer og økt utnyttelse. Fantet det for eksempel mineralforekomster som kunne danne grunnlag for gruvedrift? Myrer som kunne dreneres og bli dyrkbar jord? Kunne jord-

bruket bli mer effektivt? Sedeligheten heves og allmuens levemåte forbedres? Ofte var det altså andre forhold enn de historiske og antikvariske som sto i sentrum for interessen. Mange av forfatterne var imidlertid også antikvarisk interessert og hadde dessuten som mål å gi en mest mulig fullstendig beskrivelse av sitt distrikt. Dermed måtte også fornminnene registreres.

Tekstmessig kan de topografiske beskrivelsene betraktes som en egen sjanger. Samtidig fremstår de som et møtested for flere allerede eksisterende kunnskapstradisjoner. Registrering og tolkning av fornminner er klart preget av en antikvarisk kunnskapstradisjon, der interessen for materielle levninger fra fortiden sto i sentrum, og der arbeid med mynter, medaljer, graver og annet materiale med inskripsjoner var viktig. Levemåten i eldre tid var ett av den antikvariske tradisjonens interessefelt, men like viktig var spørsmål om genealogi og om å dokumentere rettigheter, makt og privilegier ved å følge slektsledd gjennom generasjoner. Kongebrevet om å samle inn gamle skrifter og antikviteter i riket som ble sendt ut i Danmark–Norge i 1622, var nettopp del av Christian 4.'s bestrebelser for å hevde Danmarks og sin egen slekts ledende posisjon i Norden. Fornminnene skulle vise landets og fyrstehusets makt og legitimitet. På denne måten inngikk kartleggingen i en nordisk propagandakrig og hadde sin svenske parallell i oppdraget som Johannes Bureus i 1630 mottok fra den svenske kongen. Han skulle reise rundt i landet for å samle inn og nedtegne dokumenter, skrifter og runesteiner av forskjellig art (se f.eks. Hall 2000:43). 1700-tallets antikvariske tradisjon fjernet seg noe både fra de fyrstelige legitimeringsbestrebelsene og fra den filologiske metodikken som dominerte på 1600-tallet. I stedet kom systematiserte

observasjon, taksonomi og klassifisering til å stå sentralt (Olsen og Svestad 1994).

På samme måte som den antikvariske tradisjonen, har den eksemplariske historieskrivingen sine røtter i antikken. Uttrykket *historia magistra vitae* – historien som livets læremester – ble formulert av Cicero, og forestillingen som ligger til grunn kom til å prege vestlig historieskriving i nesten to tusen år. Historie forstås som oppsamlet erfaringsbasert kunnskap, og er en samling *eksempler* som menneskene kan lære av (Koselleck 1985:22f). Først og fremst forteller historien(e) om gode og dårlige fyrster, om krigsherrers seire og nederlag, om lovgivning og styreformer og om Guds plan med menneskeheten (Mordhorst 2001). Mer generelt anskueliggjør hendelsene dyder og laster, gode og dårlige handlinger, kloke og ukloke valg. Som lærd disiplin var historieskrivingen nært knyttet til retorikk og filosofi, samtidig som den hadde en viktig politisk dimensjon gjennom å vise frem den gode fyrste og den rette regjering. I norsk sammenheng kom denne formen for historieskriving særlig til å konsentrere seg om vikingtid og middelalder, og var basert på norrøne litterære kilder. I den topografiske litteraturen gir den tolkningsbakgrunn for arbeidet med fornminnene.

Eksemplarer og arter

Omtalen av oldsakene viser at de topografiske forfatterne forholder seg til den antikvariske kunnskapstradisjonens faste begreper og kategorier. Fornminnene sammenlignes med hverandre eller med den kategorien de tilhører. Den enhetlige begrepsbruken gjør at tekstene får et visst preg av opptelling, der spørsmålet blir hvordan de lokale fornminnene passer inn i eksisterende typologier. Til en viss grad behandles fornminnene som arter og eksemplarer, og

beskrives på samme måte som distriktets plante- og dyrearter. Dette kan skyldes den topografiske litteraturens registrerende formål, men like viktig er det at beskrivelsene springer ut av et kunnskapssyn der systematisering, typologisering, navnsetting og forekomstregistrering ikke bare var foretrukne metoder for analyse og fortolkning, men også representerte en forståelse av hva sann kunnskap er. Med Michel Foucaults terminologi er 1700-tallet det klassiske kunnskapssystemets epoke. Dette systemet – eller *epistemet* – preget organiseringen av kunnskap i Vesten i tiden 1650-1800, frem til historismens gjennombrudd.

Epistemene beskriver Foucault som dyptliggende strukturer som former tenkning og viten i en epoke, og som fungerer på tvers av vitensdisipliner. Stikkordet han gir for det klassiske epistemet er *mathesis* eller ordensvitenskap, ”forstått som målestokkenes og ordenens universelle vitenskap” (Foucault 1996:91). Vitenskapelig virke bestod etter dette i å avdekke tingenes orden gjennom en systematisk kartlegging av deres *identiteter* og *forskjeller*. Navn og navnesetting ble viktig: Navnet fungerte som formidler mellom tingens ytre karakteristika og dens indre vesen. Dermed inneholdt det sannheten om tingens essens, samtidig som det skulle gi forståelse av tingens relasjon til andre ting. Foucault sier at ”den klassiske diskursens fundamentale oppgave var å *attribuere tingene et navn* og *navngi deres væren med dette navnet*” (Foucault 1996:174, uthevet i orig.). Linnés vitenskapelige arbeid med planteslekter og -arter trekkes ofte frem som eksempel på en slik systematisk navnesettingsstrategi.

Det klassiske epistemet innebar også en sterk fokusering på det visuelle, både når det gjaldt innsamling av data, selve den vitenskapelige systematiseringen og den ende-

lige presentasjonen av resultatene. De identiteter og forskjeller det dreidde seg om, sprang ut av data samlet inn gjennom observasjon. Også epistemologisk fikk *synet* forrang: Det sette var det sanne.

I beskrivelsen av Spydeberg prestegjeld i Østfold innleder sogneprest J.N. Wilse sin redegjørelse for stedets antikviteter med å si at ”af Alderdoms Mindesmerker ere de hist og her opsatte store Steene, og ophobede mindre Steene noget tvetydige”. De store steinene er nemlig så store at de knapt kan være flyttet av mennesker, samtidig som de er så iøynefallende plassert at man må tro det har skjedd med forsett og at de altså er ”Erindrings-Tegn”. Noen av røysene er på sin side rydningsrøys, men andre er begravelser. ”Af Kjæmpe-Høye liige med dem i Danmark” ligger de nærmeste i Ås sogn på veien mot Drøbak, og ”af Offerhauger” befinner de nærmeste seg i Vestby (Wilse 1779:428f). Wilses resonnement preges av iakttakelsene han selv har gjort, men i høy grad også av et allerede eksisterende kategorisystem. Det lille, men stadig gjentatte ordet ”af” formidler tydelig at de fornminnene som Wilse kan innberette fra sitt distrikt, oppfattes som eksemplarer av allerede kjente arter i et lukket og avgrenset system. Hovedspørsmålet er dermed *hvor mange* eksemplarer av de ulike artene som befinner seg i Spydeberg, *hvor* i prestegjeldet de er lokalisert og *hvor komplett* systemet er representert. Wilse vet hva han skal se etter, men også hvordan observasjonene skal presenteres og hvilke tolkningsmuligheter som eksisterer. Diskusjonene dreier seg om artsbestemmelse og kartlegging av forekomst, og registrering av fornminnene blir et spørsmål om å kjenne igjen kategoriene i de lokale eksemplarene.

Som eksempel på en ”art” fornminner i den topografiske litteraturen kan forsvarsverkene trekkes frem. Mange av forfatterne

er svært opptatt av å identifisere slike. I sine tekster om steinurer i Norge, publisert i *Topografisk Journal*, påpeker landfysikus H. Møller at "det er bekjent for dem, som læse vore gamle Norske Krøniker, at førend Krud og Skydegevær vare opfundne, brugtes der i Striden foruden andre Vaaben ogsaa Steen". Både Snorre og Saxo anføres som kilder for dette (Top. J. bd. 5, hft. 20, 1797:127). Møller skriver videre at mange steder i Norge finnes det røyser som må være samlet som kasteskyts, og gir eksempler fra Larvik grevskap og fra Telemark. Steinene er alltid av en størrelse som gjør at de kan kastes av en voksen mann, samtidig som de er ubrukelige til mur og bygging.

Ikke alle forfattere er like eksplisitte som Møller i sine norrøne referanser, men en tilsvarende oppfatning av fortidens krigføring ligger likevel til grunn når steinrøyser over hele landet identifiseres som våpenlagre, forskansninger eller begge dele. I sin beskrivelse av Seljord i Telemark sier sogneprest H.J. Wille nærmest en passant at "paa de smaa Odde eller Bierg-Knolde langs Stranden sees store og smaa sammenkastede Steen-dynger, formodentlig samlede til at nedsenke de paa Vandet seilende Fiender" (Wille 1786:45). Isolert sett fortøner tolkningen seg fantasifull og kanskje noe tilfeldig, men får sin mening i lys av den alminnelige artsbestemmelsen der steinrøyser sees som lagre av kasteskyts. Willes tilsynelatende nonchalante bemerkning gir ikke bare en forklaring på hva de konkrete steinrøysene på Seljordsstranda faktisk har vært brukt til og hvorfor de finnes der, kommentaren skaper også en direkte forbindelse mellom røysene i Seljord og den generelle og systematiske kunnskapen om ulike typer fortidsminner.

Et mulig forhold mellom forsvarsverk og graver opptar flere forfattere. Først og fremst gjelder dette de mange røysene som

har en forsenkning øverst. Er de graver eller forsvarsverk – eller begge deler? Hvilken kategori tilhører de? I rapporten fra sin antikvariske reise i Norge sier den lærde rektor og professor Gerhard Schøning at "[jeg] har tilforn selv gjort mig den Tanke, at saadanne Steen-Høie vare fordum brugte, som Værn eller Casteller, og at de derfor vare oven i udhulede: men ved nærmere Eftersyn og Overveielse er jeg overbeviist om, at dette ei kan være" (Schøning 1778:21). Schøning kommer derfor til den konklusjon at de må likevel må være graver. Presten og naturhistorikeren Hans Strøm hevder derimot en oppfatning i strid med Schønings, og også hans synspunkter utvikler seg med årene. I beskrivelsen av Sunnmøre forteller Strøm om en mengde hauger på Kvamsøy. Alle er uthulte i midten, og "saa dybe, at man, ved at betragte dem oven fra, næsten kan faae Hoved-Svimmel" (Strøm 1762-66:317). Haugene består av store mengder kampestein og kalles kjempegraver. Men hva har de vært brukt til og hva skyldes fordypningene? Strøm anfører ulike synspunkter på dette. Noen mener at haugene er gravet ut av skattegravere, men Strøm selv sier at dette ikke kan gjelde alle haugene, "da det ville koste lige saa megen Umag at kaste dem op, som det tilforn maae have kostet at kaste dem sammen (samme:318). Andre, deriblant Jonas Ramus, har ment at haugene opprinnelig er forskansninger, til vern mot de sjørøvere som "idelig strejfedes ind fra Havet". Men hvorfor kalles de da for kjempegraver? Etter å ha anført disse ulike forklaringene presenterer Strøm sin egen konklusjon. Han påpeker at steinene som haugene er laget av egentlig er

... af det Slags, som man kalder Kampe-Steene, det er, middelmaadige Haand Steene, som kan løftes og kastes med

een eller begge Hænder, og følgelig var beqvemme til Kamp eller Strid paa de Tider, da man Istedenfor Kugler og Krud brugte Steen og Blider, med fleere nu omstunder ubekiendte Vaaben. Det er altsaa ikke utroligt, at disse Steen-Høie kan have tient paa een Gang baade til Forskandsninger og til Vaaben; ja endog maaskee til Gravsteder for de Kiæmper eller Stridsmænd, som bleve fællede inden for Skandserne (Strøm 1762-66:318f).

Nøkkelen til forståelse ligger i ordet kampestein. Siden haugene består av slik stein, må de ha noe med kamp å gjøre. På denne måten kommer Strøm i første omgang frem til en alt-i-ett-løsning der haugene er både forsvarsverk, våpenlager og gravsted. Forklaringen forutsetter også at forsenkningene midt i haugene er like gamle som haugene selv, slik at anlegget i sin helhet skriver seg "fra de tider". Det primære i denne diskusjonen er ikke tid eller datering, men funksjon. Forklaringen som Strøm går inn for, representerer et tidsmessig flatt system hvor alle de observerte elementene er deler av et nettverk og kan forklares med referanser til hverandre.

I et bidrag til *Topografisk Journal* omkring tredve år senere har Strøm utviklet sitt syn videre. Nå mener han at disse haugene ikke er annet enn forskansninger. Kategorien er blitt ren og entydig. Mot Schönings syn og til støtte for Strøms oppfatning, kan følgende anføres:

- 1) At de alle bestaae af lutter Kampe-
stene, ikke større, endat de af enhver
kan løftes og bæres. 2) At de altid ligge
nær ved Strandbreddene, hvor slige
Stene jevnlig findes, og hvor Landgang
beqvemmelig kunde skee; men aldrig
højere op i Landet og i Dalene. 3) At de

alle i Midten ere indhule, som en Skaal,
hvoraf maa sluttet at man har staaet i
disse Huulheder, og der brugt de
omkringliggende Steen, dels som Bryst-
værn, dels som Forsvarsvaaben, at kaste
dem ind paa sine Fiender, hvorfor de og
kaldes Kampestene (Top. J. bd. 1, hft. 1
1792:95f).

Disse tolkningene basert på egne, grundige observasjoner. Strøm har iaktatt slike hauger mange steder og systematisk lagt merke til det som utgjør fellestrekk: De finnes bare i kystområder, alle består av bare stein og alle har en fordypning øverst. Disse fellestrekkene oppfatter han som særlige kjennetegn ved haugene og dermed også som nøkkelen til forståelse av deres sanne vesen. Konklusjonen trekkes dermed på grunnlag av resonnementer rundt iaktatte fellestrekk ved arten. Strøms siste argument hentes likevel fra en annen sammenheng: Steinene kalles kampestein. Navnet avgjør saken. Forklaringen speiler en sterk tro på etymologi som vei til erkjennelse. Navnet formidler mellom tingenes iakttakbare overflate og deres egentlige vesen. I forbindelse med steinhaugene dreier det seg ikke om å gi navn til nyoppdagede arter, slik tilfellet som regel var i naturvitenskapen. Derimot bruker Strøm en eksisterende lokal betegnelse som argument for tingens, det vil si haugens, egentlige vesen. Men også her er logikken at navnet brukes for å smelte sammen ytre og indre, overflate og substans, på en slik måte at fenomenet kan regnes som endelig forklart.

Kjempers fødeland – og gravsted

Den fornminnearten som dominerer den topografiske litteraturen er likevel gravhauger, og Bjerregaard var ikke den eneste som åpnet en haug for å se hva som var

inni. Mange gravhauger hadde en sentral beliggenhet i forhold til jordbrukslandskap og bebyggelse på de topografiske forfatterens egen tid, og utgjorde på den måten iøynefallende landskapstrekk. Haugene ble dessuten oppfattet som viktige historiske minnesmerker. Snorre skriver at Odin innførte skikken med å brenne de døde, men at han også bestemte at det skulle gjøres haug til minne om alle store menn. Da Frøy ble hauglagt i Uppsala begynte mange stormenn å følge denne skikken. Haugene som kunne iakttas omkring i norske bygder ble dermed oppfattet som en direkte forbindelse både til Snorre selv og videre til de fortidige høvdinger og stormenn han forteller om. For de topografiske forfatterne fungerer Snorre som facit, og gravhaugene fremstår som lite gåtefulle: De er heders-tegn og store menns minne. Denne forklaringen innebærer samtidig at spørsmålene som stilles er få og relativt begrensede. Gravhaugene fremstår som en klart avgrenset kategori, og det stilles ikke videre spørsmål verken om alder eller om taksonomi og klassifisering. Interessen er i stedet knyttet til innholdet, samtidig som det fremgår at forventningene til hva haugene gjemte, var relativt klare og entydige.

Den vanlige betegnelsen på gravhauger er kjempehaug eller kjempegrav. Ordene refererer ikke først og fremst til haugenes størrelse, men til deres antatte innhold: Her lå kjemper begravet. Sagaene forteller at Norden opprinnelig var befolket av kjemper, samtidig som ordet "kjempe" også brukes som betegnelse på helter og krigere. Likevel var kjempene ingen nordisk eller særnorsk ide. Mosebøkene nevner kjempefolk ved flere anledninger, (1. Mos. 4:6; 4. Mos. 13:28, 32, 33; 5. Mos. 2:11, 20), og dette dannet grunnlaget for en alminnelig utbredt oppfatning om at fortidens mennesker hadde vært svært gigantiske. Fore-

stillingene ble styrket av romerske og greske forfatters skildringer av villmenn og barbariske folkestammer nord i verden, og var et fast element i den antikvariske kunnskapstradisjon. Norske forfattere var heller ikke de eneste som identifiserte kjempene med sine egne forfedre. Med bibelsk og klassisk støtte mente både skandinaver og andre Nord-europeere å kunne påberope seg slikt opphav. I 1613 ble det funnet en grav sin tidens antikvarer mente at inneholdt restene av teutonerkongen Teutobod. Tolkningen var i dette tilfellet enkel, for kongens navn sto tydelig inngravert i en stein i graven. Teutobod hadde beseiret romerne i slaget ved Aurasio (Provence) i 105, og "funnet" viste at han hadde vært over 25 fot høy (Frängsmyr 2000). Det ble oppfattet som en bekreftelse både på forestillingene om fortidens kjemper og på teorier om de tyske folkeslags opprinnelse. Arkeologen Stuart Piggott har på samme måte vist hvordan forventningene om å finne kjempeskjelett i forhistoriske graver preget utgravninger på de britiske øyer frem til slutten av 1700-tallet (Piggott 1989:48ff).

Schøning drøfter kjempe tematikken i sin avhandling om de nordiske folks opprinnelse. Spørsmålet han setter seg fore å avklare er "om saadanne Kiemper, det er, Mennesker af usædvanlige Legems Kræfter, Førlighed, Haardførhed og Størrelse have der virkelig været til, og udgiort et særdeles Folk?" (Schøning 1769:137). Bibeltekstene er utgangspunktet også for Schøning, men han fremhever samtidig at de viktigste vitnesbyrdene kommer fra gresk og romersk litteratur. Her fortelles det om ulike Nord-europeiske folkeslag, og disse opplysningene kan sammenholdes med det som norrøne tekster sier om Nordens eldste beboere. Konklusjonen blir at "de Græker og de Romere have i gamle Dage giort

omtrent samme Beskrivelse over da værende Gallier, men især over de tydske, som vore Forfædre have gjort over foromtalte Jetter, Riser, Bergbuer, nemlig afmalet dem som Uhyrer og Umennesker, i Henseende til deres Størrelse og Styrke” (Schøning 1769:164). Forskjellen ligger bare i at Nordens befolkning beskrives som enda større, sterkere og villere enn for eksempel tyskere og briter. Derfor mener Schøning at han kan slå fast ”ei alleene Muligheden, men ogsaa Rimeligheden deraf, at vor Norden har i de ældste Tiider havt, jeg vil ei sige visse enkelte Personer, men heele Folke-Slage af Kiempe-Art” (Schøning 1769:166). Schøning identifiserer disse kjempene med joterne, det folkeslaget som han mener at var Nordens første beboere. Tilnærmingen er rent litterær. Norrøne tekster sammenlignes med klassiske, og Schøning finner ut at det ”går opp”. Tekstene dannet et mønster i den forstand at de syntes å gi samme opplysninger om samme sak. Denne overensstemmelsen fungerer samtidig som sannhetskriterium. Schønings resonnement baseres på at når flere tekster forteller det samme, er det antagelig sant.

Når gravhaugene ble åpnet var det med håp om å finne etter spor etter kjempe-menneskene. I beskrivelsen av Lister og Mandal skriver amtmann P. Holm at hele Øvrebø sogn engang skal ”have været beboet af stridbare Kjæmper”. I 1774 ble det gravet ut en 20 alen lang og 3 alen bred haug på gården Helgeland i dette sognet. Bonden som stod for utgravningen fant menneskeben ”af en ualminnelig Størrelse”. Så lenge de lå i jorden var de hele, men så snart man tok i dem falt de i stykker og smuldret bort. Bonden kunne likevel forteller at lår og leggben var så tykke at han ikke hadde kunnet gripe rundt dem. Han hadde målt bena før de gikk i stykker, og

Holm understreker at arbeidet ble nøyaktig utført:

Det Maal, hvorefter Manden har maallet Beenradet og ethvert Stykke især, er ikke efter Gisning eller Øjesyn, men dels efter det brugelige Alenmaal, saasom Kjævebeenet, dels efter Spande, Laar og Læggebeenet, dels efter Fod, hele Beenradets Længde, der var 17 Fod, men da Mandens Fod fattes en Tomme paa en halv Alen, bliver der et Qvarters Forskjel, saa at hele Længden fra Anklerne til Underkjæven har været henvend 8 Alen; og vil man nu lægge Hælene og Hovedet til, har Længden ikke været langt fra 8 ½ Alen (Top. J. 1795 bd 3, hft. 11:24).

Holm forteller videre at størrelsen på mannens brynje og øks, som også ble funnet og målt, svarte til skjelettets størrelse. Det beste beviset på kjempens eksistens er imidlertid de 32 tennene, som ble tatt vare på. Holm presiserer at ”overalt viser deres Skabning og Dannelse, at de ikke har været af noget Dyr, men Mennesketænder, ligesaa usædvanlige, som den Person, der i sin Tid har baaret dem” (samme).

De færreste beskrivelser av kjempefunn er like detaljerte som denne, men elementene er for en stor del de samme. En haug på en gård blir åpnet, gjerne i forbindelse med byggearbeider. Ben og gjenstander i haugen er av uvanlig størrelse, men det meste av funnet går i oppløsning ved berøring. Derfor er det vanskelig å verifisere opplysningene i ettertid. Fra Ringerike og Hallingdal kan Chr. Palludan referere til flere funn av denne typen. Ved Torpo kirke ble en haug gravet ut, og i tillegg til et sverd fant man en hjelm av jern ”meget større end som nu omstunder et menneskes Hoved er” (Cancelliets 43 spørsmål,

ms.179, Ringerike, spm. 34). I en haug ved Norderhov kirke ble det funnet hestetenn-er og meget store menneskeben. Fra Flatdal kan også Wille fortelle at man har funnet "en Sabel af uhyre Størrelse, hvis Haandfang er 10 Tom langt" på gården Mandal, og på Haborskvammen "fandt man i 1779 i en Høi et spyd, en Hand-Øxe, et Sværd, nogle Stykker af en Hielm og andet forrustet Jern, til Beviis at en Kiempe med sin fulde Rustning der var begravet" (Wille 1786:52). Fra Gol forteller sorenskriver I. Wiel om en bonde som ville bruke en gammel steinrøys som kjeller og fundament for en ny bygning. Nede i jorden fant han to "Beenrade hele og holdne der liggende, af en overmaade Størrelse". Bonden forsøkte å sette sin egen lue på en av dem, men den dekket ikke engang issen, langt mindre hodet. Sammen med skelettene fant man våpen, deriblant en øks som lignet bøndernes økser, men som var "meget større og bredere" (Wiel 1743:183f).

De topografiske forfatterne søkte spor etter fortidens kjemper også i andre sammenhenger. Flere av dem lette blant samtidens bondebefolkning. Om folk i Eiker skriver Strøm at de fleste er av middels størrelse og styrke, "men dog blendede med mange høie, stærke og anseelige Personer, i hvilke man strax øiner en Levning af den gamle Kiempe-Art, eller af de ved Uordentlighed mindre endnu svækkede Forfædre" (Strøm 1784:226). Wilse har en noe annen oppfatning av befolkningen i Spydeberg. Han sier at "skiønt de fleeste Bønder her nedstamme fra hiine Kiæmper, som saa nær kløvede hverandre ihjel og slæbte saa store Steene over hverandre efter Døden (hvortil kommer deres endnu brugelige Navne af Thor og Asbiør, samt flere Biørne-Navne), saa er dog hiines Legems og Sinds Haardhed i disse meget

forsvundne" (Wilse 1779:333). Det samme mener han om folkene i Eidsberg, "det synes som om det Norske Folkes almindelige og characteristiske Egenskaber have meget taget af i disse Egne, ligesom Landet selv har mindre Bjerger, mindre Skove og færre Mineralier" (Wilse 1791:50).

Verken Strøm eller Wilse trekker i tvil at landet en gang var befolket av kjemper. De tar også for gitt at deres egen tids norske bønder er direkte etterkommere etter disse kjempene. Wilse forstår dessuten kjempenes egenskaper som uttrykk for en spesifikt norsk nasjonalkarakter. Derimot har de to forfatterne ulike forklaringer på hvorfor de fleste av dagens mennesker i deres eget område likevel ikke er av uvanlig størrelse. Strøm resonnerer ut fra en forfallstankengang og mener at "svekkelsen" skyldes endret levemåte eller det han kaller "uordentlighed". Wilse på sin side legger til grunn en klima- og landskapsteori: Kjemper hører først og fremst til i fjellområder. Generelt er folk som bor i slike strøk større enn dem som bor i et sletteland som Østfold. Menneskenes størrelse og styrke korresponderer altså med høyden på fjellene og omfanget av skogene.

Flere av de topografiske forfatterne fremhever at allmuen i enkelte områder har bevart minnet om "de gamle Kiæmper". Om en haug ved Sinsaker ved Trondheim skriver Schøning at

Man veed endnu her at berette, at i bemeldte Haug, ved den store Bautastein, skal en Konge ligge begravet, eller, som andre sige, tvende Brødre, Gaute Tildran og Tørre Aune, hvilke skulde have boet, paa de Gaarde Tildran og Aune, beliggende paa hin Siide Elven, liige mod Sindsager. Dessuden veed man ogsaa at navngive flere af de gamle Kiæmper, som fordum have boet

i disse Egne, saasom en Vindtop Hugaas, en Ketill Budall, en Hestlægg Flottan, en Aslak Leirdal, og andre saadanne. Mærkeligt er det, at man her har beholdt Hukommelsen af disse Mænd, da saadant paa andre Steder er gemeenlig aldeles glemt (Schøning 1778:101).

Tilsvarende kan Wille fortelle om en haug på gården Sundbø i Flatdal ”hvor der i de hedenske tider skal efter Tradition have boet en Kiempe, kalt Gloms Sundbø, som strax derhos skal ligge begravet i en Houg kaldet Glomshoug” (Wille 1786:50).

Gravhaugene danner en kjerne i forestillingene om fortidens kjempebefolkning. I de topografiske tekstene flettes lokal, muntlig folketradisjon og bibelfortellinger sammen med både norrøne og klassiske litterære kilder, samt lærde spekulasjoner omkring det hele. Forfatterne selv gjør lite for å skille fortellinger av ulik alder og ulik art fra hverandre. Snarere er de slått av det helhetlige bildet som oppstår, og bidrar selv ytterligere til denne enhetligheten. Både haugene selv og folketradisjonen omkring dem gjør at kjempene og den fortiden de representerer er tilstede i landskapet på en svært konkret måte. Nærværet blir enda mer påtagelig når de topografiske forfatterne regner med at bøndene i deres egen samtid er direkte etterkommere etter kjempene, og dermed altså representerer levende spor etter et (forsvunnet) kjempefolk.

Sammenflettingen av lærde og folkelige tradisjoner fører imidlertid også til at det blir uklart *når* kjempene levde. Schøning knytter argumentasjonen om kjempefolket til joterne, som han i andre sammenhenger har regnet ut at ankom Norden omkring 2500 år etter Syndfloden. I sin Norges-historie hevder han at disse kjempene etter hvert ble fordrevet av goterne og fortrakk

til fjellområder og andre ville strøk (Schøning 1771). Men samtidig identifiserer også Schøning kjempene med dem som er gravlagt i haugene, og som folketradisjonen i noen tilfeller ennå kjenner navnet på. Heller ikke andre forfattere trekker egentlig i tvil at de kjempene som folketradisjonen forteller om i forbindelse med lokale gårder, bygninger og hauger, og som man altså kan finne spor av ved utgravninger, faktisk er de samme som dem som skildres i norrøne kilder. På denne måten blir tidsperspektivet kort, og fortiden blir håndfast og kommer nær. Kjempene gjør at den befinner seg på stedet, i landskapet, på gårdene, og er tilstede både i bøndenes kroppsbygning, våpenbruk og fortellertradisjon.

Forestillingene om fortidens kjemper var godt etablert og blir sjelden trukket i tvil i den topografiske litteraturen. Tidens kunnskapsidealer tilsa imidlertid at den eldre tradisjonen av litterære vitnesbyrd og folkelige fortellinger måtte suppleres med mer sikker viten, det vil si utgravninger, observasjon og – så sant mulig – oppmålinger. Resultatene var ofte ikke i samsvar med forventningene. Likevel førte dette sjelden til at det ble stilt spørsmål ved begrepet kjempehaug eller haugenes status i det antikvariske systemet av arter og kategori.

Intet mærkværdigt

Bjerregaard fant ingen kjemper i Lardal. Han var imidlertid ikke den eneste som måtte nøye seg med lite oppsiktsvekkende haugfunn, eller som hadde problemer med å skjule skuffelsen. I norgesreisen forteller Schøning om en haug i Aure sogn på Nord-Møre der man fant ”foruden endeel forrustede Piile, en liden Kiste, der uden paa var beprydet med endeel smaa runde

Metal-ringe, hvoraf jeg bekom een, men som intet mærkværdigt har hos sig” (Schøning 1778:28). Om den store haugen på Spangereid sier Holm at her ble intet funnet ”uden de alminnelige Leerpotter” (Top. J. bd. 3, hft 12, 1795:32). En haug ved Bjerrum i Lister og Mandal amt gav et litt bedre, men svært flyktig resultat. Holm skriver at

Den bestod indvendig af sammenveltede Graasteen, men i bunden af disse Steen fandtes en af flade og temmelig store Graasteens-Heller muret Grav, der er 11 Alen lang og omtrænt 1 ? Alen breed. I Graven forefandtes adskilligt, nemlig: et Sverd, tvende Bidselringe, en Kaabber Kjedel staaende paa et Kaabber Fad, en heel Hob Potter og Krukker, som efter Bøndernes beskrivelse skulde bestaae af fiint Porcelain; men Kaabberet var næsten fortæret af Rust, de øvrige Krukker faldne i Stykker; og da ingen af Bønderne var saa curieux at gemme noget af disse Levninger, saa findes nu ikke det mindste af det alt (Top. J. bd 4, 1795 hft 13:70).

I dette tilfellet kan Holm ha sett selve graven, som han omtaler i presens, samtidig som han gjør klart at han ikke har sett det som var i den, og som altså har gått tapt på grunn av bøndenes skjødesløshet og manglende interesse. Men heller ikke de topografiske forfatterne selv formidler noen stor begeistring for det som faktisk ble funnet i haugene. Langt de fleste omtalene av funn er korte og lite beskrivende. Den knappe formen kan ha sammenheng med at forfatterne selv ikke har alltid sett gjenstandene det dreier seg om, men oftere virker det som de deler den skuffelsen som kom så tydelig til uttrykk hos Bjerregaard. Fortidens ”Reliquier” er lite imponerende.

Opplysningene om gravfunn har preg av å være svar på spørsmål som ikke stilles i teksten, men som alle kjenner: Fantet det menneskeben? Var de store? Hjelm eller annet utstyr fra en kjempe? Ble det funnet sverd eller ikke? I hvor mange biter? Hvor mange vanlige leirkrukker? De var vel knust? Bibelens kjempefortellinger og Snorres skildring av hedensk gravskikk, med inndelingen i brennalder og haugalder, dannet et tolkningsgrunnlag som det ikke ble stilt spørsmålstegn ved. Haugene ble oppfattet som mer eller mindre gode eksempler på det kildene fortalte – ikke som utfordring til dem. På samme vis utfordres heller ikke kategoriene av de funn som faktisk gjøres. Kjemper, våpen og annen krigerutrustning var det som *skulle* være i en haug, samtidig som erfaring hadde vist at de ”sedvanlige” – men temmelig uinteressante – leirkrukkene også var et fast innslag.

Knappt noen av de topografiske forfatterne gir seg inn på videre diskusjoner omkring gravfunnene. Leirkrukker, kobb-erkjeler, sverd eller annet ”armatur” nevnes, men det gjøres svært få forsøk på å tolke dem. De korte opplysningen som gis dreier seg som regel om gjenstandenes (særlig våpnenes) størrelse, og om de er hele eller ikke. Bare sjelden sammenlignes funn med hverandre, eller med opplysninger fra annen antikvarisk litteratur. Det som skjulte seg i haugene viste seg å være ødelagt, ubrukelig eller ugjenkjennelig. Forfatterne klager over bøndenes jakt på penger og edle metaller, som de ser i motsetning til sin egen lærde interesse for oldsaker. Imidlertid er det tydelig at de også selv foretrekker *hele* oldsaker, helst staselige og storslåtte, men iallfall brukbare. I 1639 og i 1734 var de to gullhornene fra 400-tallet funnet i Slesvig og overlevert Det kongelige kunstkammer i København. Funnene vakte

betydelig oppsikt, og må også ha bidratt til å forme nordiske antikvarers håp om hva kjempehaugene kunne inneholde. Knuste krukker og brukne sverd svarte ikke til disse forventningene. De kunne ikke brukes, verken som våpen og redskap eller som kilde til økt kunnskap. For topografene fortalte de ikke noe nytt og dannet heller ikke grunnlag for nye spørsmål.

Gjenstandene er gamle, og derfor i svært dårlig stand, men de oppfattes sjelden som historisk interessante i den betydning at de kan fortelle om livsførsel og gravskikk under helt andre kulturelle betingelser enn forfatterne egne. Datering gjøres ikke til tema i beskrivelsene. Gjenstandene er like gamle som haugene, og haugenes opprinnelse forteller Snorre om. Alderen er altså ikke noe mysterium, og tiden ingen gåte som trenger svar. Den kan identifiseres med rusten og de nedbrytende prosessene som får sverdet til å brytes og kjempens ben til å smuldre: Tiden er så lang som gjenstandene er ødelagte. I omtalen av en haug på Follum nevner Wiel at man fant en krukke med aske og en kobberkjele:

At Krukken med Asken har staaet fra *Ætate combustionis* eller Brunaolden, som man kaldte det, eller og rettere fra *Ætate tumolorum*, da man endda brugte at brænde de Døde, er troligt; men hvad Kobber-Kjedlen har været brugt til, kan jeg ikke udfinde (Wiel 1743:157, uthevet i original).

Funnet av en branngrav i en haug ser ikke ut til å forstyrre oppdelingen i brennaldre og haugaldre, som Wiel henter fra Snorre. Snarere bidrar bruken av latinsk terminologi til at kategoriseringen blir allmenngjort og hevet over både tvil og konkrete forhold. Det uløste problemet er kobberkjelen. Her

finnes ingen facit, for Snorre har ikke sagt noe om slike kjeler og bruken av dem. Wiels undring dreier seg ikke om haugen som sådan, eller om fortidens levevis, gravskikk og tro, men om kjelen. Det er jo bare en gammel koppekjele, men hva gjør den der?

Erindring om store menn

De spørsmål som stilles til haugene dreier seg verken om tid eller innhold, men i stor grad om navn. Undringen er ikke knyttet til *hvorfor* eller *når*, men til *hvem*. Mange av haugene har navn som knytter dem til personer. Eksempelvis skriver Wiel om Halvdanshaugen på Ringerike (Wiel 1743: 127), Wille om Glomshaugen i Flatdal (Wille 1786:50), Holm om kong Spangs haug ved Spangereid (Top. J. bd. 3, hft 12, 1795:32) og Schøning om Orvar Odds haug i Sogndal (Schøning 1771: 482). Navnene er hentet fra lokal folketradisjon, samtidig som de i en del tilfelle knytter haugen til hendelser og personer i rikshistorien og den norrøne litteraturen. Andre ganger forteller folketradisjonen mer uspesifisert at "en konge" eller "en kjempe" skal ligge begravet i haugen. De topografiske forfatterne selv forsøker å knytte både haugene og den folkelige navnetradisjonen om lokale konger og stormenn sammen med det som den norrøne litteraturen forteller. Utgangspunktet er at haugene er bygget til "erindring om store menn", slik Snorre sier. Der det finnes hauger må det altså engang ha bodd mektige og betydningsfulle mennesker. Den lærde utfordring består i å kartlegge haugene og – så langt det er mulig – identifisere de hauglagte: Hvem var de?

Svaret som ønskes er ikke "en høvding", "en kvinne" eller "en person fra 800-tallet", men et navn, en slektstilhørighet og

aller helst også en fortelling. Identifiseringene er individualiserende og singulariserende forklaringer, basert på et forhold mellom gjenstand og tekst der antikvarisk og historisk kunnskap møtes. Identifiseringene som foretas dreier seg om å knytte det antikvariske funnmaterialet til navn og personer fra den eksemplariske historieskrivingen, om å finne igjen de mektige menn, de gode – og noen ganger dårlige – fyrster og stormenn som norrøne kilder og historiske ”skribenter” forteller om. Rosemary Sweet påpeker at britiske antikvarer gjerne fremholdt muligheten for slike identifiseringer som et viktig kunnskapsmessig bidrag, mens historikerne på sin side oppfattet denne kunnskap som klart underordnet historiens mer egentlige, belærende oppgave (Sweet 2004:2ff).

I Sunnmørsbeskrivelsen gjør Strøm en rekke identifiseringer mellom fornminner og personer. Utgangspunktet er haugene og folketradisjonen omkring dem. Dette tolker Strøm ved hjelp av teorier om navn og språk som i en del tilfelle også setter ham i stand til å knytte tradisjonsstoffet sammen med norrønt materiale. Gårdsnavnet Valderhaug i Borgund sogn mener han at må komme av den såkalte kongshaugen på gården, ”hvor en ubekjent Kong Valder siges at ligge begravet; saa at Valderhoug vil efter al Rimelighed sige det samme som Kong Valders Høi” (Strøm 1762–66:109). Bøndene sier at gården Roald på Vigra har fått sitt navn fra en konge ved navn Roe, som ligger i kongshaugen ved gården. Strøm resonnerer videre og sier at ”er dette saa, da bliver Roald eller Ro-old uden Tvivl det samme som Roehald eller Roehold, det er Kong Roes Tilholds Sted og Boepæl” (Strøm 1762–66:56). Fra Rødøy i Ørsta kan han også fortelle om en kjempegrav som nysgjerrige personer har åpnet, slik at man kan se ”Liig-Kisten” av fem store, flate

gråstein. ”Indbyggerne her i Egne ere alle af den Meening, at den bekiendte Kiæmpe Listur Bleike (eller som han kalles i det gamle Sprog: Listur hine bleiki) om hvilken mældes i Eigil Skallagrims Krønike [...] ligger paa dette Sted begravet (Strøm 1762–66:224). Via enkle etymologier fører Strøms resonnement ham fra samtidens folketradisjon tilbake til en mer uspesifisert, men norrøn fortid.

Undersøkelser og tolkninger av hauger og det som måtte være i dem, blir først og fremst et spørsmål om gjenkjennelse. Svarene er gitt på forhånd, de finnes hos Snorre og i andre norrøne kilder. De haugene som rent faktisk finnes omkring i bygdene holdes opp mot dette materialet, og i de tilfellene der fortelling og haug ser ut til å stemme overens, har haugen fått en tilfredsstillende forklaring. Tilknytningen til den ene eller andre skikkelse fra norrøne kilder fungerer som svar på hva haugen *egentlig* er, det vil si *hvilken* eller *hvis* haug den er. Men også i de tilfelle der haugen har navn som ikke finnes igjen i litterære kilder, regnes navnet som forklaring. Strøm formidler at gårdsnavnet Valderhaug må ansees som forklart idet han slår fast at det betyr kong Valders haug – selv om kong Valder er en ellers helt ukjent person. Glomshaugen i Seljord har navn etter kjempen Gloms Sundbø, som det heller ikke fortelles mer om, men også i dette tilfellet fremstilles navnet som en fyllestgjørende forklaring på haugen.

Den fortiden som haugene er del av og uttrykk for, sees først og fremst som bestående av personer. Når personene er lokalisert i haugene og dermed også plassert i landskapet, har spørsmålene som disse haugene reiser, fått sine svar. Gravhaugene er reist til minne om store menn. Også historien – eller ”vore gamle Historier” – inneholder minnet om store menn. Dette dann-

er grunnlaget for en parallellitet der haugene logisk tenkes å være reist over nøyaktig de samme menn som historien forteller om, slik at det altså blir rimelig å knytte hver person som er omtalt i historien til en haug i landskapet. Derfor er det også historien, det vil si tekstene, som gir svaret på de spørsmålene som fremfor noe stilles til gravhaugene: Hvem ligger her?

I de topografiske tekstene blir navnetilknytning viktig ut fra to forskjellige, supplerende logikker. Delvis knytter den sammen haug og historie, det vil si at den forteller om *hvem* av personene fra den litterære, eksemplariske historietradisjonen som ligger i akkurat *denne* haugen. I tillegg fungerer navnetilknytningen som en av det klassiske epistemets klassifiserende strategier. Den tjener til å "attribuere tingene et navn og navngi deres væren med dette navnet" (Foucault 1996:174 og ovenfor). Navnesettingen er meningsfull selv når personen som haugen knyttes til, ellers er ukjent fordi navnet forteller hva haugen dyppest sett er, og plasserer den i et relasjonelt system av andre hauger med andre navn.

Haugene representerer en materialisering som fører til at historie ikke dreier seg om fortid, men om sted og tilstedeværelse. Parallelltenkningen og navnetilknytningene tilsier imidlertid at hver enkelt haug helst burde ha et motstykke i fortellingene, og altså kunne knyttes til en person eller hendelse her. Først da ville det taksonomiske systemet være komplett. Likevel er det ikke alltid så enkelt. Strøm må innrømme at kong Valder er "ubekjent" i historien, og fra Ringerike presenterer Wiel en tilsvarende sak: "paa Gaarden Tandberg siges en Konge at have boet ved Navn Tane, hvoraf Gaarden skal have faaet sit Navn. Hvad Tid han har levet paa, seer man ikke noget Spor til i Historierne; men maaskee han maa have været en af de smaa Konger, hvis

Ihukommelse kan være uddød" (Wiel 1743:151f). En konge som har en haug, bør også være nevnt i historiene. Når det ikke er tilfelle behøves en særskilt forklaring.

Wiels sambygding, Chr. Palludan, undrer seg over det samme fenomenet, og sier at selv om gårdene Tanberg og Veien ikke er behandlet av "vore historieskrivere", tilsier de navngitte haugene at det som fortelles likevel må være sant. En mengde små hauger ovenfor Tanberg skal være graver etter et slag mellom de to kongene, og Palludan resonnerer videre ut fra dette: I fortalen til sin bok om de norske konger sier Jonas Ramus at "mange Personer og Slegter ere forglemte, eftersom de der udi hans Slægtregister ere optegnede, ikke kan forslaae til tidens længde at opfylle" (ms. 179, spm. 27). Palludans konklusjon er altså at haugene over konger og andre som ikke er omtalt i historier eller slektsregistre, faktisk løser det problemet som Ramus har påpekt. Haugene viser nemlig at det har levd flere store menn enn dem hvis navn er bevart. Og dermed er antallet stort nok til at fortiden likevel blir forsvarlig befolket. Ut fra denne tenkemåten blir det vanskelig å forestille seg at fortiden rommer noe annet enn det som tekstene forteller om, at det finnes en fortid utenfor teksten eller at det skulle finnes annen informasjon om fortiden enn det som tekster gir. Når haugene brukes som indikasjon på at det likevel er slik, er informasjonen som leses ut av dem ikke av en annen art enn det som tekstene forteller. Den viten som haugene – kanskje? – kan supplere "vore gamle Historier" med, er mer av det samme: Flere navn, flere store menn å fylle inn i slektsregistrene og rekkefølgene av menneskeliv. Den eksemplariske historien kan utvides til en mer fullstendig taksonomi, et system av navn, identiteter og relasjoner.

Den antikvariske kunnskapstradisjonen omtales gjerne som filologisk og litterær, og dermed i en viss forstand underordnet den eksemplariske historieskrivingen i et kunnskapshierarki (Jensen 2003:111ff, Schnapp 1996). Grunnlaget for gjenkjenning av fornminner og tolkning av deres betydning var skriftlige eller litterære vitnesbyrd som fungerte både som ramme og facit. De definerte hva det i det hele tatt var interessant å finne ut, og gav i tillegg ledetråder for tolkningen av de konkrete funn og iakttakelser. De topografiske tekstenes omtale av fornminner føyer seg tydelig inn i dette mønsteret. Funnene holdes opp mot den norrøne litteraturen, der Snorre står i en særstilling. Undersøkelser og tolkninger dreier seg i stor grad om å finne igjen det man kjenner til fra Snorre og andre historieskrivere. Dette kommer til uttrykk i forventningen om å finne gravene til menn som er omtalt i litteraturen, men også i håpet om å finne våpen og annet utstyr som samsvarer med skildringene her. Historieskrivingen er et viktig element i den antikvariske tradisjonens tolkningsramme.

Det er i denne sammenheng Bjerregaards skuffelse over "Leer-Potter" og gråstein hører hjemme. Haugene i Lardal inneholdt ikke mye som samsvarte med de litterære kildene kunne fortelle om. Her var ingen kjemper, og heller intet som gjorde det mulig å knytte haugene til de store menn og berømmelige bragder som sagalitteraturen forteller om. Den litterære tilnærming innebærer også en forståelse av at de fleste fornminner er like gamle, at de og skriver seg fra den tid de litterære kildene fortalte om. De norske topografene knytter dermed alle funn knyttes til den perioden som den norrøne litteraturen forteller om, uten at dette konkretiseres gjennom årstall. I stedet brukes uttrykk som "de

Tider" eller "vore Forfedres Tid". Dateringsproblematikk i seg selv får liten betydning. Den fortiden som funnene representerer er delvis konkret tilstede i landskapet i form av fornminner, delvis finnes den i de litterære kildene. Den består av navngitte personer, deres liv og handlinger og deres graver og minnesmerker.

Men den litterære tilnærmingen var likevel ikke enerådende. De topografiske forfatterne legger stor vekt på egne observasjoner. Også internasjonalt ble dette en stadig viktigere del av den antikvariske tradisjonen fra 1700-tallet og fremover (Sweet 2004). Antikvarisk kunnskap fungerte som et system av faste kategorier, navn og begrep. 1700-tallets kunnskapsideal styrket denne siden ved kunnskapstradisjonen gjennom å gjøre observasjon, systematisering, klassifisering og navnsetting til en sentral del av antikvarisk virksomhet. Den topografiske litteraturens opplysninger om fornminner er i mange tilfelle svært nøyaktige og viser – både direkte og indirekte – at forfatteren selv må ha vært på stedet, gjort oppmålinger og i en del tilfeller laget tegninger og kart. Også her er Bjerregard typisk. Han forteller at han selv tok initiativet til å få åpnet haugene, og det fremgår også at han selv var tilstede mens dette foregikk.

I fremstillinger av den antikvariske tradisjonen beskrives troen på systematisk iakttakelse ofte som et trekk som peker fremover mot moderne arkeologi. Tilsvarende sees de litterære tolkningene ofte som en arv fra tidligere epoker (se f.eks. Schnapp 1996). De topografiske tekstene viser imidlertid hvordan observasjoner og litterære tolkninger henger nært sammen, og illustrerer også hvordan tolkninger basert på observasjon ofte underordnes de litterære. Delvis innebærer dette at de litterære kildene stadig fungerer som facit – noe som

kanskje blir aller tydeligst i Wiels tilfelle, der facit mangler og Wiel derfor ikke kan si noe om kobberkjelen som er funnet i graven. Men også selve kunnskapsmålene er preget av den litterære tilnærmingen. Forfatterne ønsker først og fremst å finne det som de litterære kildene forteller om og det som er den eksemplariske historieskrivningens saksfelt. De spør ikke etter bosetninger, hverdagsliv eller kvinneliv. De er heller ikke interessert i å datere funn og gjenstander i forhold til hverandre for å få kunnskap om utvikling og prosesser over tid. De leter etter spor av den mannlige krigerverden som sagalitteraturen skildrer og de gode og dårlige fyrster, de "store og gode handlinger" som historien presenterer. Dette skyldes ikke nødvendigvis mangel på annen kunnskap, men er basert på en bestemt oppfatning av hva historie er, og hva som gjør fornminner interessante: Historie er det som Snorre og andre av fortidens forfattere forteller om, det er store bragder og store menns erindring – ikke skrøpelige "Leer-Potter" og simpel gråstein.

Litteratur og kilder

- Foucault, Michel 1996. *Tingenes orden. En arkeologisk undersøkelse av vitenskapene om mennesket*. Aventura, Oslo.
- Cancelliets spørreliste til norske embedsmenn, 1743. Avskrift av Kall'ske samling i Kjeldeskriftfondets samling, Riksarkivet.
- Djupedal, Reidar 1955. Den store innsamlinga av topografisk, historisk og språkleg tilfang ved embetsmennene 1743 og "Det Kongerige Norge". *Heimen*, bd 10.
- Frängsmyr, Carl 2000. *Klimat och karaktär. Naturen och människan i sent svenskt 1700-tal*. Uppsala
- Jensen, Bernard Eric 2003. *Historie – livs-*

- verden og fag*. København, Gyldendal
- Hall, Patrick 2000. *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*. Carlssons bokförlag, Stockholm
- Koselleck, Reinhart 1985. *Futures past : on the semantics of historical time*. Cambridge.
- Mordhorst, Mads 2001. *Kildernes magi*. I: *Fortid og nutid*, hft. 2
- Olsen, Bjørnar og Asgeir Svestad 1994. *Creating prehistory: Archaeology museums and the discourse of modernism*. I: *Nordisk museologi*, hft. 1.
- Piggott, Stuart 1989. *Ancient Britons naff the Antiquarian Imagination, Ideas from the Renaissance to the Regency*. Thames & Hudson, New York.
- Ramus, Jonas 1719. *Norriges kongers historie : i Tvende Parter*. København
- Schnapp, Alain 1996. *Discovery of the Past*. British Museum Press, London
- Schøning Gerhard, 1769. *Afhandling om de Norskes og endeel andre nordiske Folkes Oprindelse : som Indledning til den norske Historie, med et Anhang om Tiids-Regningen i den gamle nordiske Historie til Harald Haarfagers Tiider*. Sorø
- Schøning, Gerhard 1771 . *Norges Riiges Historie*. Bd.1, Sorø
- Schøning, Gerhard 1778. *Rejse gjenem en Deel af Norge...* 2 bd. Kbhn.
- Strøm, Hans, 1762-66. *Physisk og oeconomisk Beskrivelse over Fogderiet Søndmør : beliggende i Bergens Stift i Norge*. Sorø. Opptrykk: Ålesund 1906-08.
- Strøm, Hans 1784. *Physisk-Oeconomisk Beskrivelse over Eger-Præstegjæld i Aggershuus-Stift*. København
- Svestad, Asgeir 1995. *Oldsakenes orden. Om tilkomsten av arkeologi*. Oslo, Universitetsforlaget.
- Sweet, Rosemary 2004. *Antiquaries. The Discovery of the Past in Eighteenth-Century Britain*. Hambledon and

- London, London
- Topographisk Journal for Norge*. Christiania 1792 – 1808, 10bd. Udgiven paa det Topographiske Selskabs Forlag under Redaction af Hr. Professor og Rector Rosted.
- Wiel, Ivar 1743. *Beskrivelse over Ringerige og Hallingdahlsens Fogderie : hvor-udi findes anført dets Grændser, Situation, Størrelse, Vasdrag, Skoug, og Mark, Dyr, Fugle og Fiske, Mineralia, Naturalia og Antiquiteter med videre.* Hoff. Faksimileutg. Oslo 1970
- Wille, Hans Jacob 1786. *Beskrivelse over Sillejord Præstegjeld i Øvre Tellemarken.* København.
- Wilse, Jacob Nicolaj 1779. *Physisk, oekonomisk og statistisk Beskrivelse over Spydeberg Præstegjeld og Egn i Aggershus Stift udi Norge.* Christiania.
- Wilse, Jacob Nicolai 1791. *Topographisk beskrivelse af Edsbergs præstegjeld / efter egen undersøgning.* Mysen